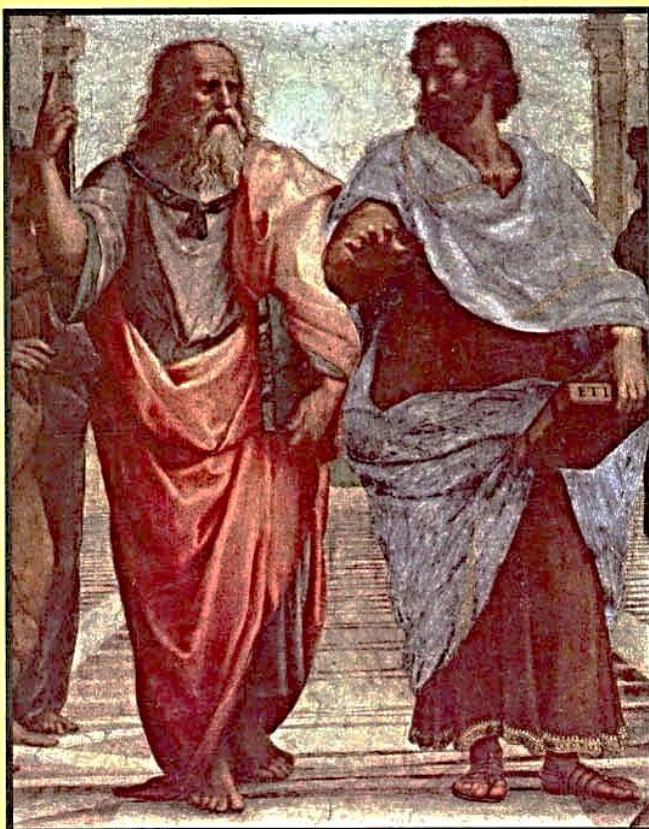

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Θεωρητικής Κατεύθυνσης

Γ' Τόμος

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (σελ. 137-211)

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΠΛΑΤΩΝ - ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Γ' ΤΟΜΟΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (σελ. 137-211)

Γ' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

(ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ)

Ομάδα συγγραφής

Πλάτων:

Μ. Ζ. Κοπιδάκης

Έλενα Πατρικίου

Αριστοτέλης:

Δημήτρης Λυπουρλής

Δέσποινα Μωραΐτου

Υπεύθυνοι για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ, Σύμβουλος

ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ, Μόνιμος Πάρεδρος

Επιτροπή κρίσης

Αγάθη Γεωργιάδου

Αναστάσιος Στέφος

Γιώργος Χριστοδούλου

Επιμέλεια έκδοσης

Δέσποινα Μωραΐτου

Προσαρμογή του βιβλίου για μαθητές με μειωμένη όραση

Ομάδα εργασίας Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Μετατροπή

Ανδρονίκη Χαριτωνίδου

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΠΛΑΤΩΝ - ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

- Εξώφυλλο:
- α. Πλάτων - Αριστοτέλης από τη Σχολή των Αθηνών του Ραφαήλ
(Ρώμη, Βατικανό)
 - β. Κύριος δρόμος και δευτερεύοντες δρόμοι του Paul Klee
(Μουσείο Ludwig, Κολωνία)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

(Δημήτρης Λυττουρλής - Δέσποινα Μωραΐτου)

Βίος και έργα139

ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ..... 151

Εισαγωγή

Ενότητα 1η (B 1, 1-3)

Ενότητα 2η (B 1, 4)

Ενότητα 3η (B 1, 5-7)

Ενότητα 4η (B 1, 7-8)

Ενότητα 5η (B 3, 1-2)

Ενότητα 6η (B 6, 1-4)

Ενότητα 7η (B 6, 4-8)

Ενότητα 8η (B 6, 9-10)

Ενότητα 9η (B 6, 10-13)

Ενότητα 10η (B 6, 14-16)

ΠΟΛΙΤΙΚΑ.....178

Εισαγωγή

Ενότητα 11η (A 1, 1)

Ενότητα 12η (A 2, 5-6)

Ενότητα 13η (A 2, 10-13)

Ενότητα 14η (A 2, 15-16)

Ενότητα 15η (Γ 1, 1-2)

Ενότητα 16η (Γ 1, 3-4/6/ 12)

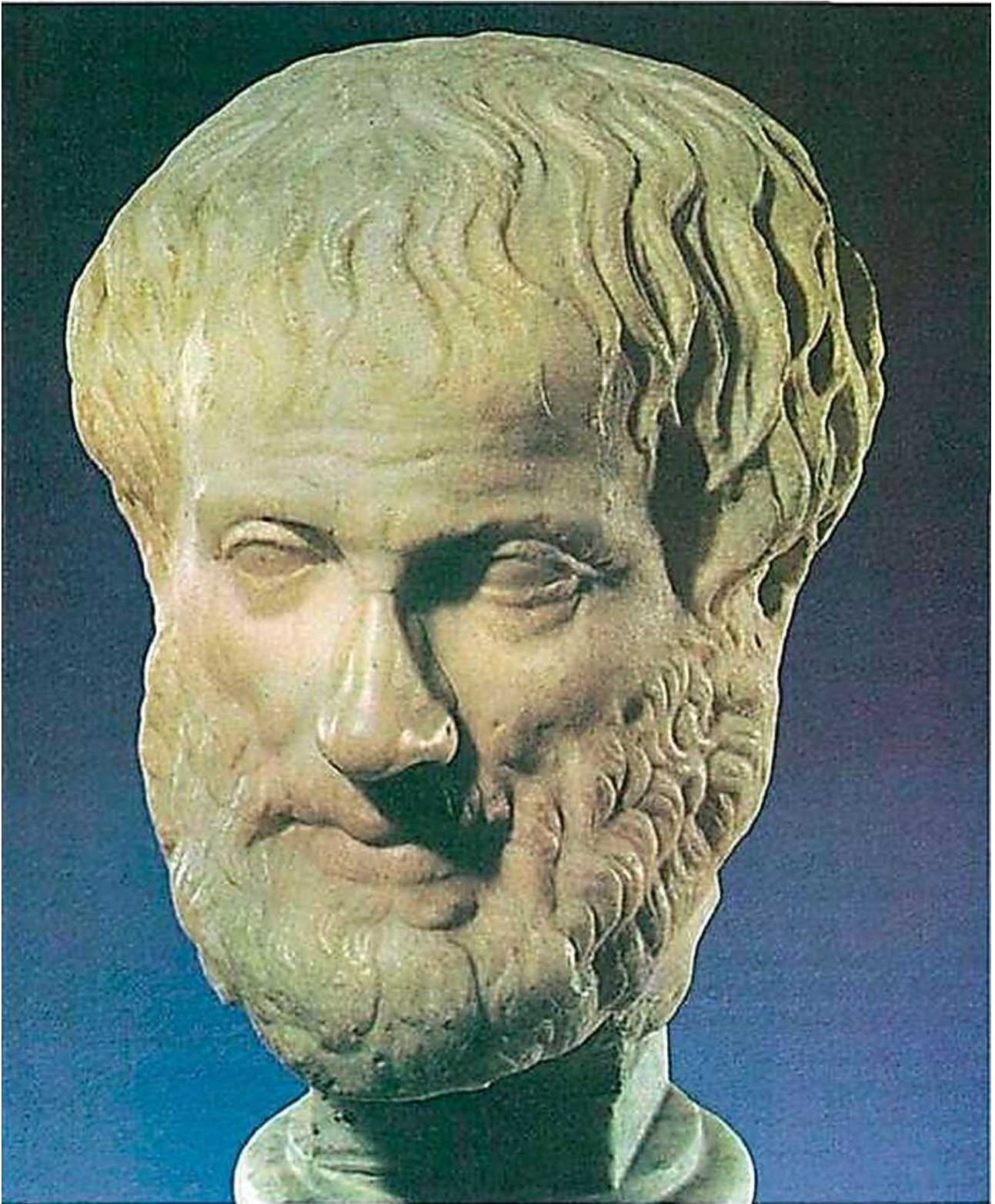
Ενότητα 17η (Γ 7, 1-3/5)

Ενότητα 18η (Γ 11, 1-4)

Ενότητα 19η (Δ 4, 22-26)

Ενότητα 20ή (Θ 2, 1-4)

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

**Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του Αριστοτέλη
(Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης).**

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑ

Πότε και πού γεννήθηκε ο Αριστοτέλης — Λίγα λόγια για την κα- ταγωγή του. Όταν ο Αριστοτέλης πέθανε στη Χαλκίδα ήταν — σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές μας— «τριῶν που καὶ ἐξήκοντα ἑτῶν» ἦταν τότε το τρίτο ἔτος της εκατοστής δέκατης τέταρτης Ολυμπιάδας σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Απολλόδωρου, ὅπως τους μαθαίνουμε ἀπὸ τον Διογένη τον Λαέρτιο (3ος αι. μ.Χ.). Ο θάνατος λοιπὸν του Αριστοτέλη συνέβη στα 322 π.Χ. Ὅλα αυτά θα πουν πως ο Αριστοτέλης πρωτοεῖδε το φως του ἡλίου στα 384 π.Χ. Το ὄνομα μιας μικρῆς, ἀσήμαντης μακεδονικῆς πόλης ἐπρόκειτο, χάρις σ' αὐτὸ το γεγονός, να χαραχθεῖ στη μνήμη των ἀνθρώπων: «Ἀριστοτέλης πόλεως μὲν ἦν Σταγείρων, τὰ δὲ Στάγειρα πόλις Θράκης πλησίον Ὀλύνθου καὶ Μεθώνης». Καὶ ο παλιὸς βιογράφος του Αριστοτέλη αισθάνθηκε, ὅπως βλέπετε, την ἀνάγκη να χρησιμοποιήσῃ ἄλλα γνωστότερα γεωγραφικά ὀνόματα για να πληροφορήσῃ τους ἀναγνώστες του προς τα πού θα ἔπρεπε να φανταστούν ὅτι βρισκόταν ο τόπος που γέννησε τον Αριστοτέλη. Ποιος θα ἔξερε τα Στάγειρα, τη μικρὴ πόλη της Χαλκιδικῆς;

Ο πατέρας του λεγόταν Νικόμαχος καὶ ἦταν γιατρός στην αὐλὴ του βασιλιά της Μακεδονίας Ἀμύντα του Γ'. Μικρὸς ἀκόμη θα εἶχε ἐπομένως ο Αριστοτέλης την ευκαιρία να γνωρίσῃ κοντὰ στον πατέρα του ἕναν περίεργο καὶ ἐνδιαφέροντα κόσμον: τον κόσμον της ιατρικῆς. Τη συνήθεια να καταβροχθίζει βιβλία ο Αριστοτέλης θα την εἶχε ἀσφαλῶς ἀπὸ τα μικρά του χρόνια ἃ τα βιβλία της βιβλιοθήκης του πατέρα του, τα ιατρικά βιβλία, θα εἶχαν ἀσφαλῶς περάσει καὶ ξαναπεράσει ἀπὸ τα χέρια του. Ο ἴδιος θα βεβαιώσῃ ἀργότερα — ολοφάνερα με πολὺ καημό — ὅτι κανεὶς δὲν γίνεται γιατρός διαβάζοντας μόνο βιβλία ἃ ποιος

όμως θα μπορούσε να αρνηθεί πόσο ευαίσθητη είναι σε ορισμένες επιδράσεις η ψυχή μας σ' αυτήν την περίοδο της ζωής μας;

Ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία του Πλάτωνα: μαθητής πρώτα, δάσκαλος στη συνέχεια. Δεκαεφτά χρονών ήταν ο γιος του Ασκληπιάδη Νικόμαχου — ορφανός από χρόνια από πατέρα — όταν έφτασε στην Αθήνα στα 367 π.Χ. να σπουδάσει στην Ακαδημία, τη σχολή του Πλάτωνα. Τα έργα του μεγάλου δασκάλου — όσα είχαν γραφτεί ως την εποχή εκείνη — θα του ήταν ασφαλώς γνωστά. Η μαγεία του πλατωνικού λόγου θα πρέπει να ήταν που οδήγησε τα βήματά του με αποφασιστικότητα προς την Ακαδημία. Αλλιώς γιατί, αλήθεια, να διάλεξε αυτήν από το πλήθος των σχολών που υπήρχαν τότε στην Αθήνα; Τον Πλάτωνα πάντως ο Αριστοτέλης δεν τον βρήκε τότε στην Αθήνα' ο μεγάλος δάσκαλος είχε πριν από λίγο αναχωρήσει για τη Σικελία' ήταν το δεύτερο από τα τρία ταξίδια που επιχείρησε στην περιοχή εκείνη του ελληνισμού κυνηγώντας το όνειρό του, να δει, με τη βοήθεια των ισχυρών φίλων που είχε εκεί, να παίρνουν ζωή οι πολιτικές του ιδέες και διδασκαλίες. Να ήταν άραγε η απουσία του Πλάτωνα από την Αθήνα τον καιρό που έφτασε εκεί νεαρός σπουδαστής ο Αριστοτέλης ένα γεγονός με αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Σταγειρίτη; Δεν δυσκολεύεται κανείς να απαντήσει καταφατικά στο ερώτημα αυτό, κυρίως μάλιστα όταν λάβει υπόψη του ότι η Ακαδημία δεν ήταν απλώς μια σχολή, μια από τις πολλές που υπήρχαν τότε στην Αθήνα. Η σημασία της Ακαδημίας βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι ήταν το σημείο συνάντησης σημαντικών λογίων της εποχής, που διατηρώντας και μέσα στα πλαίσια της Ακαδημίας ο καθένας τη δική του προσωπικότητα, το δικό του

επιστημονικό "πιστεύω", προωθούσαν όλοι μαζί την επιστημονική έρευνα παίρνοντας ο ένας από τον άλλο χρήσιμες παρορμήσεις και επιδρώντας θετικά ο ένας στον άλλον. Ένας τέτοιος λόγιος τον οποίο είχε την τύχη να συναντήσει ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία, όταν ήρθε να σπουδάσει σ' αυτήν, ήταν ο Εύδοξος από την Κνίδα. Ο νεαρός, τότε, αυτός επιστήμονας ήταν μια από τις πιο προικισμένες προσωπικότητες της αρχαιότητας. Ήταν μαθηματικός, αστρονόμος και γεωγράφος, και ο Πλάτωνας δεν δίστασε καθόλου να του εμπιστευθεί, κατά τη διάρκεια της απουσίας του, τη διεύθυνση της σχολής του. Δεν ήταν λοιπόν μόνο τυχερός ο νεαρός Σταγειρίτης που «βρέθηκε», όπως είπε ένας αριστοτελιστής των ημερών μας, «την πιο κατάλληλη στιγμή στον πιο σωστό τόπο, εκεί δηλαδή όπου υπήρχαν οι κατάλληλοι άνθρωποι που θα μπορούσαν να γονιμοποιήσουν με έναν εντελώς ξεχωριστό τρόπο τη σκέψη του βοηθώντας την να απλώσει μέσα σε σύντομο χρόνο τα δικά της φτερά»· πιο σημαντικό θα πρέπει να θεωρηθεί το γεγονός ότι με την απουσία του Πλάτωνα ο Αριστοτέλης είχε, από την πρώτη στιγμή, την ευκαιρία να δεχτεί εκείνην ακριβώς την επίδραση που πρέπει να ανταποκρινόταν πολύ αμεσότερα στη δική του ψυχοσύνθεση, την απόλυτα σχεδόν θετική και επιστημονική, την ελάχιστα οπωσδήποτε ποιητική (τέτοια ήταν κατά βάση η ψυχοσύνθεση του Πλάτωνα).

Η επιστροφή του Πλάτωνα στην Αθήνα έγινε μόλις δυο χρόνια αργότερα· ο Πλάτωνας είχε πια τότε περάσει τα εξήντα, ενώ ο Αριστοτέλης μόλις πλησίαζε τα είκοσι. Ο έμπειρος δάσκαλος δεν χρειάστηκε πολύ για να διακρίνει με τι αρετές ήταν προικισμένος ο νεαρός μαθητής του. Ό,τι βέβαια θα θαύμασε πιο πολύ σ' αυτόν θα ήταν η οξύνοιά του. Στην αρχαιότητα υπήρχε το ανέκδοτο ότι ο Πλάτωνας έδωσε στον Αριστοτέλη το

παρانونί "ο Νους", ο Νους της σχολής. (Μια αρχαία πηγή μας διηγείται πως «Όταν έλειπε από το μάθημα ο Αριστοτέλης, ο Πλάτωνας έλεγε πικραμένος: "Λείπει ο Νους, άρα σήμερα το ακροατήριό μου είναι κουφό"».) Ο Πλάτωνας όμως έδωσε κι ένα δεύτερο παρατσούκλι στον Αριστοτέλη· τον είπε "αναγνώστη", γιατί ο Αριστοτέλης έμενε μερικές φορές και διάβαζε στο σπίτι του αντί να πηγαίνει στο μάθημα.

Είκοσι χρόνια έμεινε ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία. Μετά τη συμπλήρωση των βασικών σπουδών του κύριο έργο του είχε πια την επιστημονική έρευνα και τη διδασκαλία. Η διδασκαλία του στην Ακαδημία και οι ιδέες που μ' αυτήν μετέδιδε στους μαθητές του έφεραν συχνά τον Αριστοτέλη αντιμέτωπο με τους συναδέλφους του στην Ακαδημία, τον Ηρακλείδη, τον Σπεύσιππο, τον Ξενοκράτη· ήταν αληθινά αλύπητη μερικές φορές η κριτική που ασκούσε σε βάρος τους. Και του Πλάτωνα οι απόψεις δεν ξέφυγαν από τον έλεγχο του Αριστοτέλη. Τι να πει κανείς για την κριτική που ασκούσε σε βάρος άλλων σχολών και των εκπροσώπων τους; Έτσι καταλαβαίνουμε πώς συνέβαινε να έχει ο Αριστοτέλης λίγους μόνο φίλους, πολλούς όμως εχθρούς. Ο χαρακτήρας του δεν θα ήταν βέβαια άσχετος με αυτό το γεγονός, σχεδόν όμως τις περισσότερες φορές ήταν η βαθιά του πίστη πως οι δικές του απόψεις βρίσκονταν πιο κοντά στην αλήθεια αυτό που τον εξωθούσε στην αυστηρή κριτική των απόψεων των άλλων· όταν είχε να διαλέξει ανάμεσα στους φίλους και στην αλήθεια — μας το βεβαιώνει ο ίδιος — θεωρούσε «ὄσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν». Πώς να συμπεριφερόταν διαφορετικά ένας άνθρωπος που πίστευε ακράδαντα πως του αληθινού φιλοσόφου γνώρισμα είναι να έχει το κουράγιο ακόμη «καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν ἐπὶ σωτηρία τῆς ἀληθείας», να θυσιάζει

δηλαδή ακόμη και τις πιο προσωπικές του απόψεις, αν είναι να σωθεί η αλήθεια;

Ο Αριστοτέλης φεύγει από την Αθήνα (και από την Ακαδημία). Εγκατάστασή του στην Άσσο. Τον Μάιο του 347 η Ακαδημία έκλαψε την απώλεια του ιδρυτή της: ο Πλάτωνας πέθανε σε ηλικία 80 χρόνων. Αμέσως μετά ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε και την Ακαδημία και την Αθήνα. Γιατί άραγε; Είπαν πως ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Ακαδημία, επειδή η ψυχή του γέμισε πίκρα και απογοήτευση όταν, ύστερα από τον θάνατο του Πλάτωνα, τη θέση του στη διεύθυνση της σχολής την πήρε όχι αυτός, ο πιο άξιος μαθητής του, αλλά ο Σπεύσιππος, ο ανεπιός του Πλάτωνα από την αδελφή του. Φαίνεται όμως πως τελικά πρέπει μάλλον να συμφωνήσουμε μ' εκείνους που πίσω από το γεγονός αυτό βλέπουν πολιτικούς μόνο λόγους. Η κατάληψη της Ολύθνου από τον Φίλιππο στα 348 είχε, πράγματι, ανεβάσει πολύ ψηλά τον αντιμακεδονικό πυρετό στην Αθήνα, κάτι που είχε αρχίσει να συμβαίνει ήδη από την εποχή που ο Φίλιππος κατέλαβε την Αμφίπολη (357 π.Χ.). Η πολιτική άνοδος του Δημοσθένη, του αρχηγού του έτοιμου για πόλεμο αντιμακεδονικού κόμματος, ήταν συνέπεια του υψηλού αυτού πυρετού. Και φυσικά η ζωή δεν ήταν πια καθόλου εύκολη στην Αθήνα για έναν Μακεδόνα που οι σχέσεις του με τη βασιλική αυλή της Μακεδονίας ήταν γνωστές, που οι Αθηναίοι τον θεωρούσαν κίόλας πράκτορα του βασιλικού αυτού οίκου και που, στο κάτω κάτω, είχε στην Αθήνα περισσότερους εχθρούς παρά φίλους.

Με πρόσκληση του φίλου του Ερμία, του τυράννου του Αταρνέα, ο Αριστοτέλης πήγε και εγκαταστάθηκε στην Άσσο, μια πόλη στην παραλία της Μ. Ασίας απέναντι από τη βόρεια Λέσβο. Άφηνε έτσι πίσω του την Αθήνα, τη ζωή του στην Ακαδημία, και έκλεινε την πρώτη

περίοδο της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Καρποί αυτής της περιόδου ήταν τα έργα του που έφτασαν ως εμάς με τους τίτλους Κατηγορίαι, Περί ἑρμηνείας, Τοπικά, Ἀναλυτικὰ πρότερα, Ἀναλυτικὰ ὕστερα, Ποιητική, Ῥητορική (μόνο τα δύο πρώτα βιβλία), Ἠθικὰ μεγάλα, και αργότερα ένα μεγάλο μέρος από τα Φυσικὰ του, το Περί γενέσεως και φθορᾶς, σημαντικές ενότητες από τα Μετὰ τὰ φυσικὰ (εκείνες όπου συζητείται η πλατωνική θεωρία περί ιδεών), το τρίτο βιβλίο της Ῥητορικῆς, τα Ἠθικὰ Εὐδήμια.

Ἢδη το περιεχόμενο των ἔργων που κατατάσσονται στην περίοδο αυτή δείχνει πως η εργασία του Αριστοτέλη στην πρώτη αυτή εικοσαετία της φιλοσοφικής του δραστηριότητας έχει στη βάση της τους πλατωνικούς προβληματισμούς: από αυτούς ξεκινώντας ο Αριστοτέλης διαμορφώνει τη δική του φιλοσοφική κοσμοθεωρία. Απορρίπτει τη θεωρία των ιδεών και διατυπώνει τις δικές του απόψεις για τη διαλεκτική, την τέχνη του λόγου, την επιστημονική απόδειξη. Αρχίζει να διαμορφώνει τη θεωρία του περί των αρχών και να αναζητεί τον τελικό σκοπό των φυσικῶν φαινομένων και της ανθρώπινης ζωής.

Στην Ἄσσο αρχίζει η δεύτερη περίοδος της φιλοσοφικής δραστηριότητας του Αριστοτέλη: ο φιλόσοφος ανακαλύπτει τον κόσμο των ζώων και των φυτῶν. Στην Ἄσσο άρχισε για τον Αριστοτέλη μια εντελῶς καινούργια περίοδος στη ζωή του και στις έρευνές του. Τα ενδιαφέροντά του στράφηκαν τώρα προς νέους στόχους: ο Αριστοτέλης ανακάλυψε τον κόσμο των ζώων και των φυτῶν. Αυτό είναι άλλωστε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δεύτερης περιόδου της φιλοσοφικής του δραστηριότητας, αυτής που αρχίζει με την εγκατάσταση στην Ἄσσο και θα τελειώσει με τη δεύτερη εγκατάστασή του στην Αθήνα.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Γ1 σελ. 400.
 Δες κυρίως Στάγειρα, Άσσο, Αταρνέα.

Όλα σχεδόν τα φυσιογνωστικά του έργα είναι καρπός αυτής της περιόδου: *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* (στην πραγματικότητα μια αξιοθαύμαστη συλλογή εντυπωσιακού σε όγκο ζωολογικού υλικού), *Περὶ ζῶων μορίων*, *Περὶ ζῶων πορείας*, "*Μικρὰ φυσικά*", *Περὶ ψυχῆς*.

Όλη τη γοητεία που πλημμύρισε την ψυχή του η ανακάλυψη του κόσμου των ζώων και των φυτών ο Αριστοτέλης την αποτύπωσε με αληθινά αριστοτεχνικό τρόπο στην πέμπτη παράγραφο του πρώτου βιβλίου του *Περὶ ζῶων μορίων*. Ἰδού το έξοχο αυτό κείμενο σε μια ελεύθερη απόδοση:

«Τα όντα που αποτελούν τον φυσικό κόσμο χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Τη μια την αποτελούν εκείνα που είναι αγέννητα και άφθαρτα, την άλλη όσα μετέχουν στη γένεση και στη φθορά. Από την άποψη της αξίας καμιά βέβαια σύγκριση ανάμεσα στα πρώτα και στα δεύτερα· στην πραγματικότητα τα πρώτα έχουν θεϊκά χαρακτηριστικά. Οι δυνατότητες που έχουμε να γνωρίσουμε στο βάθος τους τα όντα της πρώτης κατηγορίας είναι δυστυχώς ελάχιστες (είναι αφάνταστα λίγη η βοήθεια που μας προσφέρουν οι αισθήσεις μας για να τα μελετήσουμε - κι ας είναι ο πόθος μας να τα γνωρίσουμε μεγάλος). Αντίθετα, τα όντα που αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία, τα φθαρτά δηλαδή ζώα και φυτά, αυτά έχουμε πολύ περισσότερες δυνατότητες να τα γνωρίσουμε· ο λόγος είναι γιατί μεγαλώνουμε και ζούμε ανάμεσά τους. Φτάνει να έχει κανείς τη διάθεση να υποβληθεί σε κόπους — που δεν θα είναι βέβαια λίγοι — και θα μπορέσει ασφαλώς να αποκτήσει ένα πλήθος από γνώσεις που αφορούν το καθένα χωριστά από τα είδη τους. Ωστόσο έχουν και οι δύο κατηγορίες τη δική τους ξεχωριστή γοητεία. Ας είναι ελάχιστη η γνώση που καταφέρνουμε τελικά να αποκτήσουμε για τα αγέννητα και άφθαρτα όντα: η χαρά που μας δίνει η γνώση αυτή, ακριβώς γιατί είναι μια γνώση μοναδική και πολύτιμη, είναι ασύγκριτα πιο μεγάλη από τη χαρά που μας δίνει η γνώση όλων των πραγμάτων που βρίσκονται γύρω μας εδώ κάτω (μήπως δεν είναι πιο μεγάλη και η χαρά μας όταν βλέπουμε ας είναι και μια ακρούλα από κάτι που ανήκει στο πρόσωπο που αγαπούμε, παρά όταν βλέπουμε άλλα πράγματα, ας είναι και τα πιο μεγάλα και τα πιο σημαντικά;). Τα όντα που ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία είναι σε μεγαλύτερο βαθμό προσιτά στη γνώση μας· από την άποψη λοιπόν της επιστημονικής γνώσης αυτά έχουν το προβάδισμα, και καθώς

βρίσκονται πιο κοντά μας και συγγενεύουν πιο πολύ με τη δική μας φύση, μας εξασφαλίζουν ένα αναπλήρωμα για τη γνώση των θείων όντων που μας λείπει. Για τα θεία όμως όντα έχουμε ήδη κάνει αρκετό λόγο· ώρα να μιλήσουμε τώρα για τον ζωικό κόσμο. Μιλώντας για τον κόσμο αυτό θα βάλουμε όλα μας τα δυνατά να μην παραλείψουμε ούτε έναν εκπρόσωπό του, ας είναι και ο πιο ασήμαντος. Γιατί μολονότι υπάρχουν ζώα που δεν έχουν τίποτε το ελκυστικό για τα μάτια μας, εντούτοις η φύση που τα δημιούργησε δίνει στον άνθρωπο που τα μελετά, στον άνθρωπο που είναι από τη φύση του προικισμένος με φιλοσοφική διάθεση και μπορεί να διακρίνει τις αιτίες των πραγμάτων, χαρά απερίγραπτη... Γι' αυτό δεν πρέπει να κουραζόμαστε, σαν τα παιδιά, να μελετούμε και το πιο ασήμαντο ζώο. Γιατί σε κάθε δημιούργημα της φύσης υπάρχει κάτι το θαυμάσιο. Μια παλιά ιστορία λέει πως κάποτε κάποιοι ξένοι επισκέφτηκαν τον Ηράκλειτο θέλοντας πολύ να του μιλήσουν, μπαίνοντας όμως τον βρήκαν να κάθεται απλώς δίπλα στη φωτιά και να ζεσταίνεται και γι' αυτό στάθηκαν διστακτικοί· εκείνος τους έδωσε θάρρος και τους είπε να μπουν. «Μη διστάζετε», τους είπε· «υπάρχουν και εδώ θεοί». Έτσι πρέπει να προχωρεί κανείς και στον πιο ασήμαντων ζώων τη σπουδή, με την πίστη πως το καθένα κρύβει μέσα του κάτι το φυσικό· αυτό θα πει: κάτι το ωραίο».

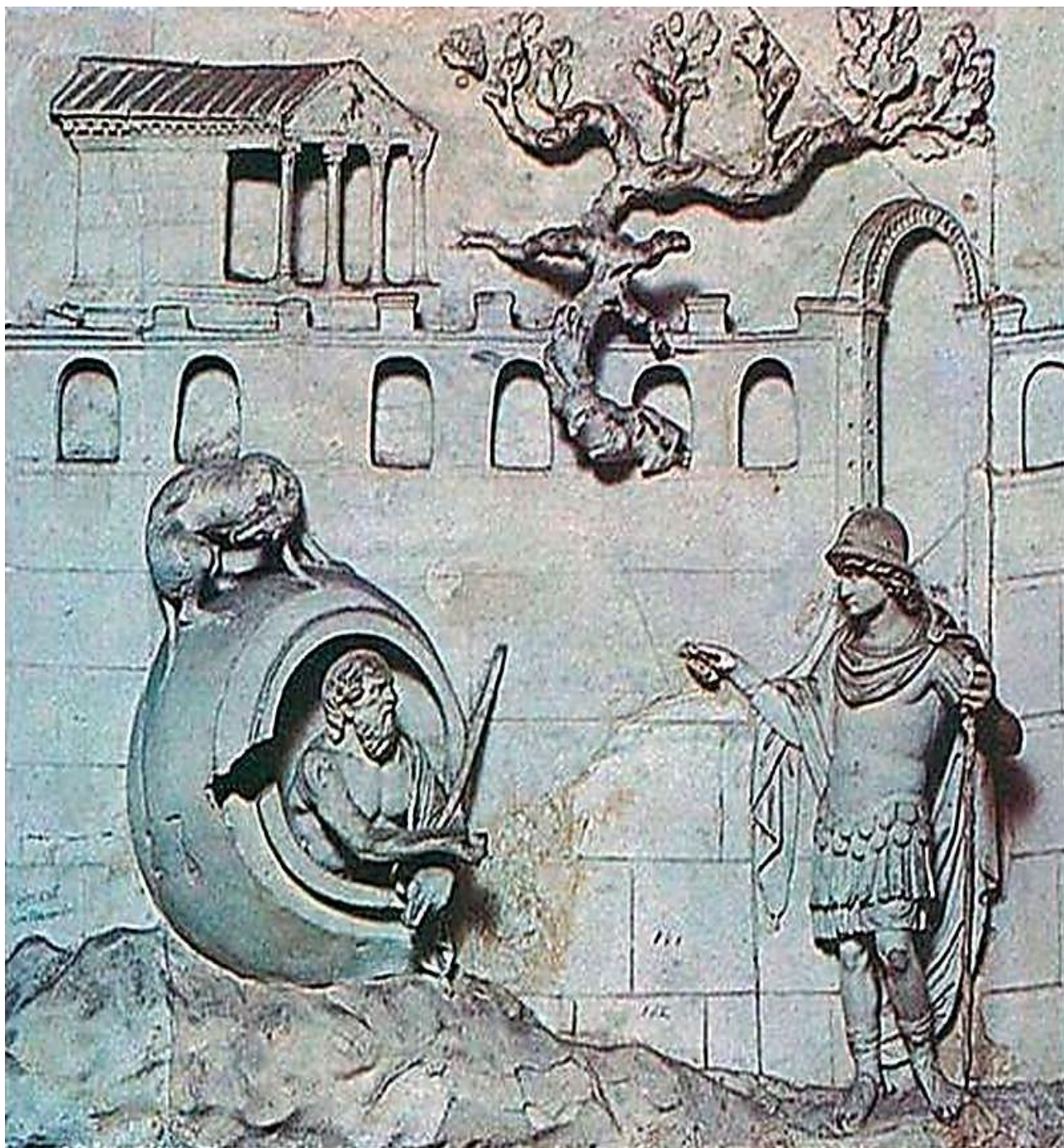
Δεν είναι το μόνο, είναι όμως ασφαλώς το ωραιότερο από τα κείμενα του Αριστοτέλη που δείχνουν το απόλυτο συνταίριασμα μέσα στην ψυχή του μεγάλου αυτού στοχαστή των χαρακτηριστικών του εμπειρικού, αυτό θα πει: του θετικού επιστήμονα, με τα χαρακτηριστικά του πιο θεωρητικού φιλοσόφου. Μια εμπειρική επιστήμη που ιδρύεται αυτήν τη στιγμή ντύνεται από την πρώτη κιόλας στιγμή της ζωής της

τον φιλοσοφικό μανδύα. Καμιά αντίφαση δεν βλέπει σ' αυτό ο Αριστοτέλης.

Στην Άσσο ή στη Μυτιλήνη, όπου εγκαταστάθηκε λίγο αργότερα, ο Αριστοτέλης είχε την ευκαιρία να συναντήσει έναν νέο που έγινε από τότε ο πιο πιστός μαθητής και συνεργάτης του: τον Θεόφραστο. Όταν ο Αριστοτέλης έφυγε για να εγκατασταθεί στη Μακεδονία, ο Θεόφραστος τον ακολούθησε και εκεί. Τη συνεργασία τους τη σταμάτησε μόνο ο θάνατος του Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης στη Μακεδονία: δάσκαλος του Αλέξανδρου. Εγκαταστημένος στη Μακεδονία (343/2 π.Χ.) ο Αριστοτέλης ανέλαβε, με πρόσκληση του βασιλιά Φίλιππου, την αγωγή του Αλέξανδρου, του νεαρού (δεκατριών, τότε, χρονών) διαδόχου του θρόνου. Η εκπαίδευση γινόταν συνήθως στη Μίεζα, μια μικρή κωμόπολη κοντά στην Πέλλα. Για την αγωγή του Αλέξανδρου ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο τα ομηρικά έπη (με την ευκαιρία μάλιστα αυτή ο φιλόσοφος επιμελήθηκε μια καινούργια έκδοση των ομηρικών επών).

Επιστροφή του Αριστοτέλη στην Αθήνα: αρχίζει η τρίτη περίοδος της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Ο Αριστοτέλης διδάσκει στο Λύκειο. Στη Μακεδονία ο Αριστοτέλης έμεινε ως το 335. Το κλίμα που επικρατούσε τώρα στην Αθήνα ευνοούσε την επάνοδό του εκεί. Συνοδευμένος λοιπόν από τον Θεόφραστο ξαναγύρισε στον τόπο που είχε γίνει γι' αυτόν μια δεύτερη πατρίδα. Εκεί συνέχισε τις έρευνές του μαζί, φυσικά, και τη διδασκαλία του, όχι όμως πια στην Ακαδημία, που τη διηύθυνε τώρα ο Ξενοκράτης, αλλά στο Λύκειο, το δημόσιο γυμναστήριο στον Λυκαβηττό, όπου δίδασκαν συνήθως ρήτορες και σοφιστές. Αργότερα, όταν ο Θεόφραστος ίδρυσε σχολή που θα διαφύλαττε και θα πρόβαλλε τις διδασκαλίες

Το ζωηρό ενδιαφέρον του Αλέξανδρου για τους ανθρώπους των γραμμάτων και ειδικότερα τους φιλοσόφους φωτίζει το παρακάτω επεισόδιο. Όταν ο Αλέξανδρος έφθασε στην Κόρινθο, πήγε να επισκεφθεί τον Κυνικό Διογένη και τον ρώτησε αν θέλει τίποτε. Ο φιλόσοφος του απάντησε να μετακινηθεί λίγο γιατί του έκρυβε τον ήλιο. Η παράδοση λέει ότι έπειτα από την εκπληκτική αυτή απάντηση ο Αλέξανδρος είπε: αν δεν ήμουν Αλέξανδρος θα ήθελα να είμαι Διογένης. Το επεισόδιο αυτό παριστάνεται σε ελληνορρωμαϊκό ανάγλυφο. Ο Διογένης εικονίζεται ξαπλωμένος στο πιθάρι του, ενώ ο Αλέξανδρος (δεξιά) κάνει κίνηση χαιρετισμού (Ρώμη, Villa Albani).

του Αριστοτέλη, αυτή πήρε το όνομα Περίπατος, ίσως από τον περίπατον, τη στεγασμένη στοά του Λυκείου.

Δώδεκα χρόνια έζησε τη δεύτερη αυτή φορά ο Αριστοτέλης στην Αθήνα. Και ήταν όλα χρόνια απερίσπαστης δουλειάς. Ο φιλόσοφος συνθέτει τώρα το σημαντικότερο μέρος των Πολιτικῶν του (έχει άλλωστε προηγηθεί — κατά την περίοδο των ταξιδιών του — η συγκέντρωση των 158 Πολιτειῶν του, των μορφών διακυβέρνησης ή, όπως θα λέγαμε εμείς σήμερα, των συνταγμάτων ενός πλήθους ελληνικῶν πόλεων), ενώ παράλληλα συγγράφει σημαντικό μέρος από τα Μετὰ τὰ φυσικά του, το βιολογικού περιεχομένου έργο Περί ζῶων γενέσεως, τα Ἠθικά Νικομάχεια.

Ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει οριστικά την Αθήνα — Το τέλος της ζωής του. Τα χρόνια έχουν περάσει. Ο Αριστοτέλης είναι πια τώρα ένας ώριμος και ήρεμος στοχαστής. Η συζήτηση μαζί του είναι τώρα ευκολότερη, γιατί και η δική του στάση απέναντι στις γνώμες των άλλων προσδιορίζεται τώρα από περισσότερη κατανόηση. Το πράγμα γίνεται φανερό ακόμη και στο ύφος των έργων του αυτής της περιόδου. Είναι άλλωστε και οι εξωτερικές συνθήκες που τον βοηθούν να αφοσιωθεί στο έργο του. Η ζωή για έναν Μακεδόνα δεν είναι τώρα δύσκολη στην Αθήνα. Όσπου στα 323 έφτασε στην Αθήνα η είδηση ότι πέθανε ο Αλέξανδρος. Ο Αριστοτέλης αισθάνθηκε πως η ζωή του βρισκόταν πάλι μπροστά στον πιο μεγάλο κίνδυνο. Η συνταγή για τα ανεπιθύμητα πρόσωπα ήταν στην Αθήνα γνωστή από παλιά. Να βρεθεί ένας κατηγορος δεν ήταν καθόλου δύσκολο, και μια μικρή αφορμή ήταν αρκετή για να απαγγελθεί κατηγορία για ασέβεια. Στην περίπτωση του Αριστοτέλη την αφορμή την πρόσφερε ένα ποίημα που ο φιλόσοφος είχε γράψει για τον αξέχαστο φίλο του Ερμία, που είχε βρει στο μεταξύ

μαρτυρικό θάνατο. Η κατηγορία βασίστηκε στο γεγονός ότι το ποίημα αυτό του Αριστοτέλη είχε τη μορφή ενός παιάνα, του παραδοσιακού ύμνου στον θεό Απόλλωνα. Ακριβώς το "έγκλημα" ήταν ότι χρησιμοποιήθηκε αυτό το ποιητικό σχήμα για να υμνηθεί ένας κοινός θνητός — για τους Αθηναίους, ας μη το έλεγαν, αυτός ο κοινός θνητός ήταν ένας δηλωμένος φίλος του Φίλιππου, του βασιλιά της Μακεδονίας. Άλλο δεν έμενε στον Αριστοτέλη παρά να εγκαταλείψει για δεύτερη φορά την Αθήνα. Τη φορά αυτή πήγε να ζήσει στην απέναντι Χαλκίδα, στο σπίτι που είχε εκεί από τη μητέρα του. Ο θάνατος τον βρήκε εκεί την επόμενη χρονιά.

Η παράδοση λέει πως όταν έφευγε ο Αριστοτέλης από την Αθήνα, τον ρώτησαν «Τίς ἔστιν ἡ τῶν Ἀθηναίων πόλις;». Εκείνος χαρακτήρισε την πόλη που τον φιλοξένησε τριάντα τόσα χρόνια με ένα αληθινά εντυπωσιακό επίθετο· την ονόμασε παγκάλη, πανέμορφη· παραπονέθηκε όμως πως πίσω από την ασύγκριτη ομορφιά της κρύβει μίαν ασχήμια από τις πιο σιχαμερές και τις πιο ανυπόφορες· χρησιμοποιώντας στίχους από την Οδύσσεια έκανε έναν δριμύ υπαινιγμό στους συκοφάντες, που δεν ήταν μόνο πολλοί στην Αθήνα· ήταν και ένα είδος που δεν έλειπε δυστυχώς ποτέ, αφού πάντα βρίσκονταν οι πρόθυμοι να διαδεχτούν τους προηγούμενους! Σύμφωνα με μια δεύτερη διήγηση τον ρώτησαν επίσης τις κρίσιμες εκείνες μέρες γιατί εγκατέλειπε την Αθήνα, κι εκείνος απάντησε ότι δεν ήθελε να δώσει στους Αθηναίους την ευκαιρία να σφάλουν για δεύτερη φορά σε βάρος της φιλοσοφίας, κάνοντας, βέβαια, τη φορά αυτή υπαινιγμό στη θανατική καταδίκη και στο τέλος του Σωκράτη.

Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Δ, σελ. 392. Δες κυρίως Πέλλα, Πέργαμο.

Το συγγραφικό έργο του Αριστοτέλη. Ποια έργα του σώθηκαν ως εμάς και πώς; Ποια έργα του χάθηκαν και γιατί; Ήδη στην αρχαιότητα τα έργα του Αριστοτέλη χωρίζονταν σε δύο κυρίως ομάδες. Την πρώτη την αποτελούσαν έργα με τα οποία ο Αριστοτέλης απευθυνόταν σε ένα πλατύτερο αναγνωστικό κοινό, ένα κοινό πέρα από το ακροατήριό του στην Ακαδημία και, αργότερα, στο Λύκειο. Οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα της ομάδας αυτής, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, εξωτερικά. Σήμερα δεν έχουμε από τα έργα αυτά του Αριστοτέλη παρά μόνο αποσπάσματα, κομμάτια δηλαδή, μικρότερα ή μεγαλύτερα, που διασώθηκαν στα έργα άλλων συγγραφέων της αρχαιότητας. Τη δεύτερη ομάδα την αποτελούν τα έργα του που μας σώθηκαν ολόκληρα. Όλα τους σχεδόν είναι τα χειρόγραφα που είχε μαζί του ο Αριστοτέλης στα μαθήματά του' μερικά μάλιστα από αυτά δεν είναι παρά σημειώσεις στη συντομότερη δυνατή μορφή, πρέπει επομένως να είχαν γραφεί για αποκλειστικά προσωπική χρήση, για να βοηθήσουν δηλαδή τη μνήμη του Αριστοτέλη την ώρα της παράδοσης (οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα αυτά ακροαματικά). Η απορία είναι πια τότε δικαιολογημένη: Τα έργα του Αριστοτέλη που κυκλοφόρησαν στο ευρύ κοινό, τα έργα επομένως που πολλαπλασιάστηκαν σε πλήθος αντιτύπων, είναι ακριβώς τα έργα του που χάθηκαν' αντίθετα, τα έργα του από τα οποία δεν υπήρξε καν δεύτερο αντίτυπο πέρα από το προσωπικό του χειρόγραφο, αυτά έφτασαν τελικά ως εμάς. Τι έγινε και χάθηκαν τα πρώτα; Κάτι παραπάνω: Πώς έφτασαν ως εμάς τα δεύτερα; Είναι μια ιστορία που μοιάζει με μυθιστόρημα. Ας την παρακολουθήσουμε στα πιο κύρια σημεία της:

Ύστερα από τον θάνατο του Αριστοτέλη τα βιβλία του πέρασαν στην ιδιοκτησία του Θεόφραστου. Με τη σειρά του ο Θεόφραστος τα κληροδότησε στον Νηλέα από τη Σκήψη, τον τελευταίο που ζούσε ακόμη από τον στενό κύκλο των φίλων του Αριστοτέλη. Λίγο ύστερα από τον θάνατο του Θεόφραστου, δηλαδή λίγο ύστερα από το έτος 287/6, ο Νηλέας έφυγε από την Αθήνα για να εγκατασταθεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Μαζί του έφερε εκεί και τα προσωπικά χειρόγραφα του παλιού του φίλου, πιο πολύ από σεβασμό προς τη μνήμη του. Οι κληρονόμοι του, ανίδεοι άνθρωποι, δεν είχαν πια κανένα ενδιαφέρον για το περιεχόμενο των βιβλίων που κληρονόμησαν, πολύ θα ήθελαν όμως να τα σώσουν από τη βουλιμία των ηγεμόνων της Περγάμου, που τι δεν θα έκαναν για να αποκτήσουν την πολύτιμη συλλογή, αφού είχαν και αυτοί αποδυθεί στον ίδιο με τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου αγώνα για τη δημιουργία μεγάλης βιβλιοθήκης. Το μόνο λοιπόν που τους έμενε να κάνουν, σκέφτηκαν, ήταν να τα κρύψουν σε μια υπόγεια αποθήκη στη Σκήψη. Εκεί τα ανακάλυψε, ποιος ξέρει από ποιες πληροφορίες οδηγημένος, ένας περίφημος βιβλιόφιλος της Αθήνας, ο Απελλικών, στις αρχές του 1ου πια αιώνα π.Χ. Ο Απελλικών έφτασε στη Σκήψη στην κατάλληλη στιγμή. Τα βιβλία είχαν αρχίσει κιόλας να καταστρέφονται από την υγρασία και τα σκουλήκια. Τα αγόρασε λοιπόν και τα ξανάφερε πίσω στην Αθήνα. Όταν όμως το 86 π.Χ. ο Ρωμαίος Σύλλας κυρίεψε την Αθήνα, ανάμεσα στην πλούσια λεία που έστειλε από εκεί στη Ρώμη, ήταν και τα βιβλία του Αριστοτέλη. Νέες περιπέτειες άρχιζαν εκεί για τα βιβλία του μεγάλου φιλοσόφου. Αίτιοι τη φορά αυτή ήταν οι διάφοροι αντιγραφείς. Όσπου στο δεύτερο μισό του 1ου αιώνα π.Χ. ανέλαβε και έφερε σε πέρας την έκδοση των έργων του Αριστοτέλη ο Ροδίτης Ανδρόνικος. Η έκδοση αυτή έδωσε το έναυσμα για μια

συστηματική πλέον απασχόληση με τα έργα και τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Σύντομα άρχισε μάλιστα, με βάση τα αντίγραφα της έκδοσης αυτής, και ο σχολιασμός των έργων του Αριστοτέλη. Σ' αυτό ακριβώς το ενδιαφέρον, που ήταν καρπός της συστηματικής εργασίας του Ανδρόνικου, χρωστούμε εμείς σήμερα τα έργα του Αριστοτέλη όσα έχουμε. Την ίδια όμως στιγμή είμαστε υποχρεωμένοι να πούμε πως το ενδιαφέρον για τα έργα που αποκάλυψε στον κόσμο ο Ανδρόνικος, έκανε να ξεχαστούν τα άλλα έργα του Αριστοτέλη, εκείνα που είχαν γνωρίσει τη μεγάλη δημοσιότητα.

Μένει να τονίσουμε ότι ο Αριστοτέλης καλλιέργησε με εντυπωσιακή επιτυχία πολλούς επιμέρους φιλοσοφικούς και επιστημονικούς κλάδους (κάποιων μάλιστα από αυτούς υπήρξε και ο ιδρυτής και πρώτος διαμορφωτής τους). Μερικοί από αυτούς είναι η λογική, η φυσική, η κοσμολογία, η ζωολογία, η βιολογία, η φυσιολογία, η ψυχολογία, η οντολογία, η ηθική και πολιτική φιλοσοφία, η ρητορική, η λογοτεχνική κριτική. Εμείς θα έχουμε εδώ την ευκαιρία να γνωρίσουμε μερικές βασικές διδασκαλίες του από τον χώρο της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας του.

ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο Α' βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων του, που οφείλουν το όνομά τους στον πατέρα ή στον γιο (Νικόμαχο) του Αριστοτέλη που πέθανε έφηβος, ο φιλόσοφος μίλησε διεξοδικά για το πιο μεγάλο αγαθό που επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι (τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν). Έδωσε στο αγαθό αυτό την ονομασία εὐδαιμονία και προσπάθησε να καθορίσει τη φύση του και το περιεχόμενό του.

Στην πραγματικότητα, με την πραγματεία του αυτή ο Αριστοτέλης εντάχθηκε στη χορεία εκείνων των στοχαστών που από τα μέσα περίπου του 5ου αιώνα π.Χ. προσπάθησαν — με συζητήσεις και με γραπτές πραγματείες — να ορίσουν το περιεχόμενο και τους στόχους δύο "επιστημών" (τεχνῶν ἔλεγαν ἀκόμη εκείνοι) που άρχισαν να κάνουν, τότε για πρώτη φορά, την εμφάνισή τους: της ηθικής και της αγωγής. Όπως η αρχιτεκτονική, η ιατρική και οι άλλες τέχνες ήταν σε θέση να δηλώνουν ποια ήταν ακριβώς η συμβολή τους, είχαν και οι καινούργιες αυτές τέχνες την υποχρέωση να δηλώσουν τους δικούς τους στόχους και τις δικές τους επιδιώξεις (με άλλα λόγια: να πουν τι ήταν σε θέση να διδάξουν στους ανθρώπους). Άρχισαν έτσι να κάνουν την εμφάνισή τους διάφορες λέξεις-όροι, με τις οποίες απαντούσαν στα ερωτήματα αυτά οι στοχαστές που τις εισηγούνταν. Ο σοφιστής Πρωταγόρας λ.χ. υποστήριζε (όπως μαθαίνουμε από τον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο) πως ήταν σε θέση να διδάσκει στους μαθητές του την εὐβουλίαν, να τους μεταδίδει δηλαδή την ικανότητα να σκέφτονται σωστά α) για τις

υποθέσεις του σπιτιού τους (=πώς να κυβερνούν με τον καλύτερο τρόπο το νοικοκυριό τους) και β) για τις υποθέσεις της πολιτείας (= πώς να γίνουν ασυναγώνιστοι πολιτικοί και στα έργα και στους λόγους). Ένας σωκρατικός, πάλι, φιλόσοφος, ξεκινώντας αυτός από άλλη βάση και πολεμώντας αυτού του είδους τους όρους – αντιλήψεις, πρόβαλε τον όρο εὐτυχία, διακηρύσσοντας — προφανώς— ότι δεν έχει καμιά σημασία ποιες ικανότητες έχει ο κάθε άνθρωπος, αφού — στο τέλος— το παν εξαρτάται από την καλή του τύχη. Και άλλοι όμως — καθόλου λίγοι — φιλόσοφοι πρόβαλαν, ο καθένας με τη δική του ορολογία, τις προσωπικές τους απόψεις για το σημαντικό αυτό θέμα.

Ένας λοιπόν από τους όρους αυτούς ήταν και ο όρος εὐδαιμονία. Η λέξη, όπως βέβαια δείχνουν τα συστατικά της, σήμαινε αρχικά την εὐνοια του δαίμονος, του θείου, βρισκόταν επομένως ο όρος αυτός πολύ κοντά, θα λέγαμε, στον όρο εὐτυχία, αφού, όπως εκεί (στην εὐτυχία), έτσι και εδώ (στην εὐδαιμονία) εννοείται κάτι που δεν το πετυχαίνει ο άνθρωπος από μόνος του, αλλά κάτι που για να το απόκτήσει, πρέπει να το ζητήσει με προσευχή από τον θεό. Είμαστε, από την άλλη, σε θέση να βεβαιωθούμε πως η λέξη αυτή είχε μια περίεργη σημασιακή εξέλιξη. Ήδη ο Ηράκλειτος, ο μεγάλος Εφέσιος σοφός που έζησε γύρω στο 500 π.Χ., είχε πει ότι «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων» (= δαίμων για τον άνθρωπο δεν είναι παρά ο χαρακτήρας του). Το ίδιο είχε πει και ο Δημόκριτος, ο μεγάλος ατομικός φιλόσοφος του 5ου/4ου αι. π.Χ., αυτός μάλιστα με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια: «εὐδαιμονίη ψυχῆς καὶ κακοδαιμονίη» διαβάζουμε σε ένα απόσπασμα από έργο του, και θέλει να πει: «είναι υπόθεση της ψυχῆς η ευδαιμονία και η κακοδαιμονία», ενώ σε ένα άλλο απόσπασμα διαβάζουμε ότι «εὐδαιμονίη οὐκ ἔν

βοσκήμασιν οἰκεῖ οὐδὲ ἐν χρυσῷ ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος», που πάει να πει: «η ευδαιμονία δεν κατοικεί = δεν έχει να κάνει με τα πλούσια κοπάδια και με το χρυσάφι· η ψυχὴ εἶναι ἡ κατοικία του δαίμονος = με την ψυχὴ ἔχει να κάνει ο δαίμων» (ἴσως ἤθελε να πει: ἡ ευδαιμονία και ἡ κακοδαιμονία). Ὅλα αὐτὰ θέλουν να πουν πως αὐτὸ ακριβῶς που ο ἄνθρωπος περιμένει ἀπὸ τον δαίμονα, ἀπὸ το θεῖον, το ἔχει, στην πραγματικότητα, μέσα στον ἴδιο τον εαυτὸ του· με ἄλλα λόγια: ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιζητοῦν την ευδαιμονία, μόνο ὅμως ἀπὸ τις δικές τους πράξεις ἐξαρτάται αν θα φτάσουν κάποτε ἢ ὄχι σ' αὐτήν. Ὅλες λοιπὸν αὐτές οἱ ιδέες πρέπει, στο τέλος, να ἐγίναν καθοριστικές για του Ἀριστοτέλη τη σκέψη· το ἀποτέλεσμα ἦταν ο ὀρισμὸς του της εὐδαιμονίας ὅπως τον διαβάζουμε στο τέλος του Α' βιβλίου των Ἠθικῶν Νικομαχείων του: «ἡ εὐδαιμονία ἐστὶ ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν». Ἐνέργεια λοιπὸν, κατὰ τον Ἀριστοτέλη, ἡ ευδαιμονία του ἀνθρώπου, ὄχι κατάσταση, και πάντως ἐνέργεια της ψυχῆς του, με τους κανόνες της τέλειας ἀρετῆς.

Το τελευταῖο μέρος του ὀρισμοῦ αὐτοῦ δείχνει καθαρά τη βαθιὰ πίστη του Ἀριστοτέλη πως την ευδαιμονία τους οἱ ἄνθρωποι μόνο με την κατάκτηση της ἀρετῆς μπορούν τελικὰ να την ἐξασφαλίσουν. Αὐτὸς ἦταν και ο λόγος που ο Ἀριστοτέλης ἀναζήτησε με πολλή ἐπιμονή, ἀλλὰ και με πολὺν, ὅπως θα δούμε, ρεαλισμὸ τον ὀρισμὸ της ἀρετῆς· στην πραγματικότητα τα Ἠθικὰ Νικομάχεια εἶναι, σχεδὸν στο σύνολό τους, μια διεξοδικότατη διερεύνηση του ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ θέματος.

Πριν ἀπὸ ὅλα ὅμως ο Ἀριστοτέλης χρειαζόταν να κάνει μια σημαντικὸτατη διάκριση. Ἀς παρακολουθήσουμε πῶς ὀδηγήθηκε στη διάκριση αὐτή: Ἡ ψυχὴ

του ανθρώπου, είπε ο Αριστοτέλης, αποτελείται κατ' αρχήν από δύο μέρη, από το λόγον ἔχον μέρος και από το ἄλογον (με δική μας διατύπωση: ο άνθρωπος ως ζωντανός οργανισμός λειτουργεί με δύο τρόπους: α) με βάση τη λογική του, β) με τρόπους που δεν έχουν καμιά απολύτως σχέση με το λογικό του). Η αρχική όμως αυτή διμερής "διαίρεση" κατέληξε σε μια τριμερή "διαίρεση", αφού ο Αριστοτέλης διέκρινε τελικά α) ένα καθαρά ἄλογον μέρος της ψυχής, β) ένα καθαρά λόγον ἔχον μέρος της, και γ) ένα μέρος που μετέχει και του ἄλογου και του λόγον ἔχοντος μέρους της ψυχής. Το πρώτο, είπε, έχει σχέση με τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού και άρα δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με την αρετή· το τρίτο (ο ίδιος το ονόμασε ἐπιθυμητικόν) έχει σχέση με τις αρετές που περιγράφουν τον χαρακτήρα του ανθρώπου (ηθικές αρετές), ενώ το δεύτερο, που αφορά απόλυτα και καθαρά το λογικό μας, έχει σχέση με τις διανοητικές μας αρετές (με τη σοφία λ.χ. ή τη φρόνηση). Έτσι ο Αριστοτέλης κατέληξε να διακρίνει τις ανθρώπινες αρετές σε ηθικές και διανοητικές.

Στις ενότητες που θα διαβάσουμε από το Β' βιβλίο των Ηθικῶν Νικομαχείων ο λόγος είναι αποκλειστικά για τις ηθικές αρετές.

Συνοπτικό σχεδιάγραμμα περιεχομένων
των Ηθικών Νικομαχείων

Βιβλίο Α. Όλα τείνουν σε ένα αγαθό. Υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για το αγαθό. Το ύψιστο αγαθό που μπορούμε να αποκτήσουμε μέσω της πράξης (τὸ πρακτὸν ἀγαθόν) είναι η ευδαιμονία. Η ευδαιμονία είναι «ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν», γι' αυτό πρέπει να μελετήσουμε την αρετή. Η αρετή διακρίνεται σε ηθική και διανοητική.

Βιβλία Β-Ε. Εξέταση της ηθικής αρετής. Ορισμός της ως μεσότητας ανάμεσα σε δύο άκρα (= κακίες). Οι επιμέρους ηθικές αρετές.

Βιβλίο Ζ. Εξέταση της διανοητικής αρετής.

Βιβλίο Η. 1-11 Εγκράτεια και ακρασία' η δεύτερη ανήκει σ' αυτά που πρέπει να αποφεύγει ο άνθρωπος
12-15. Περί της ηδονής (Α).

Βιβλία Θ-Ι. Περί της φιλίας.

Βιβλίο Κ. 1-5 Περί της ηδονής (Β)
6-10 Διερεύνηση της φύσης της ευδαιμονίας.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1η (B1, 1-3)

Διανοητική και ηθική αρετή. Ταιριάζει στη φύση μας η ηθική αρετή;

Διπτῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσίας, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθείη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ριπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη. Οὗτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Λεξιλόγιο

διπτῆς: δύο ειδών, δύο λογίων

τὸ πλεῖον: κατά κύριο λόγο

διόπερ: γι' αυτό

δεῖται: έχει ανάγκη από, χρειάζεται

ἐξ ἔθους περιγίνεται: είναι αποτέλεσμα συνήθειας, γεννιέται από τη συνήθεια, από τον εθισμό

ὅθεν: από όπου

μικρὸν παρεκκλῖνον: που μικρὴ παρουσιάζει διαφορά
οὐδεμία... φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται: καμιά... δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως

ἄλλως ἐθίζεται: μπορεί να συνηθίσει σε κάτι διαφορετικό, μπορεί να αποκτήσει με εθισμό μιαν ἄλλη ιδιότητα

μυριάκις: χιλιάδες φορές (κατά λέξη: "δέκα χιλιάδες φορές")

ρίπτῶν (πρόσεξε: όχι ρίπτων): Μπορείς να πεις και τα άλλα δύο γένη της μετοχής;

τῶν ἄλλως πεφυκῶτων: από τα πράγματα που γεννιούνται από τη φύση με μια ορισμένη ιδιότητα

πεφυκῶσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς: (σ' εμάς που) έχουμε από τη φύση την ιδιότητα να τις δεχτούμε

τελειούμενοις τελειόομαι -οῦμαι: τελειοποιούμαι, ολοκληρώνομαι

Ερμηνευτικά σχόλια

ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται: Και στον Πλάτωνα συναντούμε την ίδια διδασκαλία: «ἐμφύεται πᾶσι... τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθος». Λέει μάλιστα ο Πλάτωνας ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει κάποια ψυχικά χαρακτηριστικά ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του.

οὐδεμία... ἐγγίνεται: Ο Αριστοτέλης απορρίπτει εδώ την αριστοκρατική διδασκαλία ότι η αρετή είναι δώρο της φύσης, που τελεσίδικα δίνεται ή όχι από τη γέννησή του στον άνθρωπο.

οἷον ὁ λίθος: Όπως θα δούμε και παρακάτω, πολύ συχνά ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί απλά, συγκεκριμένα παραδείγματα για να ενισχύσει τον συλλογισμό του.

τελειούμενοις: Και σε άλλο έργο του ο Αριστοτέλης λέει πως η αρετή είναι τελειώσις τις. Θεωρεί δηλαδή ότι ο άνθρωπος ολοκληρώνεται, γίνεται τέλειος, με την απόκτηση της αρετής, εκπληρώνοντας έτσι τον σκοπό (τέλος) της ύπαρξής του. «...οἷς ὑπάρχει τὸ τέλος, σπουδαῖον <ὄν>, ταῦτα λέγεται τέλεια' κατὰ γὰρ τὸ ἔχειν τὸ τέλος τέλεια».

Θέματα για συζήτηση

- 1. ἡ μὲν διανοητικὴ... ἐξ ἔθους περιγίνεται:** Αν αυτός είναι ο χαρακτήρας των διανοητικών και των ηθικών αρετών, ποιος έχει την κύρια ευθύνη για τη μετάδοση των πρώτων, και ποιος για την απόκτηση των δεύτερων;
- 2. ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε:** Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης κάνει εδώ ετυμολογία της λέξης ἠθικός. Κάνε ύστερα από αυτό κάποιες σκέψεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγείται στην επισήμανση των (πραγματικών) σημασιών των λέξεων και σχολίασε τη σχέση που έχουν μέσα στη σκέψη του τα πράγματα με τις λέξεις που τα δηλώνουν.
- 3. ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται:** Διατύπωσε με δικά σου λόγια τον συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγήθηκε σ' αυτό το συμπέρασμα.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2η (B 1, 4)

Η ηθική αρετή καλλιεργείται με την ηθική πράξη

Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)· τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.

Λεξιλόγιο

παραγίνεται: υπάρχουν

τὰς δυνάμεις: τις δυνατότητες, τις ικανότητες

κομιζόμεθα: αποκτούμε, βρισκόμαστε εφοδιασμένοι με

τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν: προχωρούμε στις αντίστοιχες ενέργειες

ἀνάπαλιν: αντίθετα

ἔχοντες ἐχρησάμεθα: ἔχοντάς τις κάναμε χρήση τους

οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν: δεν τις αποκτήσαμε ἔχοντας κάνει και ξανακάνει χρήση τους

Ερμηνευτικά σχόλια

τὰς δυνάμεις κομιζόμεθα, τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν: Είναι θεμελιώδης στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη η διάκριση — συχνά αντιθετική — των εννοιῶν δύναμις και ἐνέργεια. Δύναμις είναι η δυνατότητα που έχει ένα

πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι, ενώ η ενέργεια είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Γενικά ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η δεύτερη έχει μεγαλύτερη αξία από την πρώτη. Εδώ συνδέει τὰς δυνάμεις με το πρότερον και τὰς ἐνεργείας με το ὕστερον, εννοώντας ότι αἱ δυνάμεις ἔχουν χρονική μόνο προτεραιότητα ἐναντι τῶν ἐνεργειῶν.

ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν: περίεργη εἰς τὴν ἄλλων χρήση τῆς λέξης τῶν ἄλλων, εφόσον οἱ ἀρεταὶ δὲν περιλαμβάνονται στὶς τέχνες. Καὶ στὸν Γοργία τοῦ Πλάτωνα συναντᾶμε παρόμοια χρήση: «...ὕπὸ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων ξένων».

οἷον οἰκοδομοῦντες... κιθαρισταί: τὴν ἴδια ἀποψη, ὅτι δηλ. ἡ τέχνη κατακτάται με τὴν ἐξάσκηση, συναντᾶμε καὶ στὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος μάλιστα λέει ὅτι καὶ τὸ παιδικὸ παιχνίδι εἶναι μὴ μορφή ἐξάσκησης γιὰ τὴν τέχνη που τὸ παιδί προορίζεται νὰ ἀσκήσει στὸ μέλλον «...καὶ φημι τὸν ὀτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθύς μελετᾶν δεῖν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις προσήκουσιν».

Θέματα για συζήτηση

1. Όσα λέγονται στην ενότητα αυτή αποτελούν ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχείρημα του Αριστοτέλη για την άποψή του ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται». Πες με δικά σου λόγια το επιχείρημα αυτό.

2. Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης, που έχει οργανώσει εδώ τον λόγο του πάνω στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (μανθάνομεν), βάζει στη θέση του προσώπου αυτού το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο στη φράση «οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί». Μη βιαστείς να βγάλεις οποιοδήποτε συμπέρασμα. Αν, πάντως, αρχίζεις να έχεις μέσα σου κάποια υποψίαγι' αυτή την αλλαγή, περίμενε να δεις πώς θα συμπεριφερθεί ο Αριστοτέλης (από αυτή την άποψη) και στις τρεις επόμενες ενότητες. Τότε προσπαθήστε να βρείτε μέσα στην τάξη μια συνολική εξήγηση γι' αυτή την αλλαγή προσώπων στον λόγο (εδώ!) του Αριστοτέλη. Αποφασίστε επίσης τότε πόσο συνειδητή είναι από τον Αριστοτέλη η συμπεριφορά του αυτή.

Άλλα επιχειρήματα για τη σχέση ηθικής αρετής και ηθικής πράξης

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθεταὶ τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθῆ φαύλης. Ἐτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθειρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί. Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί.

Λεξιλόγιο

τὸ βούλημα: ἡ θέληση, ἡ επιθυμία, ἡ επιδίωξη
ἀμαρτάνουσι: κάνουν λάθος, δεν πετυχαίνουν αυτό που επιδιώκουν
πολιτεία: πολίτευμα
τούτῳ: σ' αυτό, σ' αυτό το σημείο
φαύλης: λιγότερο καλής (ἀρα: κατώτερης, ὄχι: κακής)
ἐκ τῶν αὐτῶν: για τους ίδιους λόγους
διὰ τῶν αὐτῶν: με τα ίδια μέσα, με τους ίδιους τρόπους
ἀνάλογον: κατ' αναλογίαν, με ανάλογο τρόπο
οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος: καθόλου δεν θα χρειαζόταν ο άνθρωπος που θα δίδασκε (=ο δάσκαλος)

Ερμηνευτικά σχόλια

πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης: Ο Αριστοτέλης συνήθως κάνει διάκριση ανάμεσα στα ορθά πολιτεύματα και τις παρεκβάσεις τους, δηλαδή τις εκτροπές από αυτά. Αυτή τη διάκριση θα τη συναντήσουμε παρακάτω, στις ενότητες από τα Πολιτικά. Εδώ όμως δεν αναφέρεται σ' αυτό· εδώ προϋποτίθεται ότι ο νομοθέτης επιδιώκει σε κάθε περίπτωση το καλό των πολιτῶν· απλῶς μπορεί να μην ἔχει πάντοτε επιτυχία στον στόχο του αυτόν. Παρόμοια, σε ἄλλο χωρίο των Ηθικῶν Νιχομαχείων, ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για νόμο που είναι κείμενος ὀρθῶς και ἔχει επιτυχία, και για νόμο ἀπεσχεδιασμένον (δηλαδή προχειροφτιαγμένο), που δεν ἔχει επιτυχία. **γίνεται... φθείρεται...:** Οι ἔννοιες αυτές αποτελοῦν θεμελιώδεις αντιθετικό ζεύγος ἤδη από τις ἀρχές της φιλοσοφικῆς σκέψης (κι ἓνα ἔργο του Αριστοτέλη ἔχει τον τίτλο Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς).

Θέματα για συζήτηση

1. οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς: Ὅπως σε κάθε λέξη υπάρχει μια συλλαβή που τονίζεται περισσότερο από τις ἄλλες (= που προφέρεται δυνατότερα από τις ἄλλες), ἔτσι και σε κάθε φράση ο "τόνος" (= το μεγαλύτερο βάρος) πέφτει σε κάποια συγκεκριμένη λέξη (αυτή δηλαδή η λέξη ἔχει το μεγαλύτερο "βάρος" για τη διαμόρφωση της συνολικῆς σημασίας της φράσης). Ποια είναι κατά τη γνώμη σου η λέξη αυτή στην παραπάνω φράση;
2. ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν: Ὅπως ξέρεις από τη γραμματικῆ σου, η αντωνυμία αὐτός - αὐτή - αὐτό είναι επαναληπτική (= αναφέρεται σε κάτι για το οποίο ἔγινε λόγος προηγουμένως). Σε τι λοιπὸν συγκεκριμένο

αναφέρεται η λέξη αυτό της παραπάνω φράσης;
(Προσπάθησε να το πεις σε αρχαίο ελληνικό λόγο!)

3. καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας: Πρόσεξε ότι υπάρχει κόμμα π ρ ι ν από τον συμπλεκτικό σύνδεσμο καί. Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για τις περιπτώσεις που χρειάζεται κόμμα π ρ ι ν από τον σύνδεσμο αυτόν και δοκιμάστε, ύστερα από αυτό, να μεταφράσετε με τον πιο σωστό πια τρόπο την παραπάνω φράση.

4. Ποια αποδεικτικά επιχειρήματα πρόσθεσε στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης για να υποστηρίξει τη βασική του σκέψη ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»;

ΕΝΟΤΗΤΑ 4η (B 1, 7-8)

Σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής μας διαπιστώνεται η σημασία της ηθικής πράξης για την απόκτηση της ηθικής Αρετής

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἷ μὲν δίκαιοι οἷ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἷ μὲν ἀνδρεῖοι οἷ δὲ δειλοί. Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἷ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἷ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἷ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἷ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως. Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἕξεις. Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθύς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπολυ, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

Λεξιλόγιο

οὕτω δὴ... ἔχει: ἔτσι λοιπόν συμβαίνει, το ίδιο λοιπόν συμβαίνει

τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους: ὅσα συμβαίνουν στη συναλλαγή μας με τους άλλους ανθρώπους, ὅσα γίνονται κατά τις μεταξύ μας σχέσεις
τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς: ὅσα ἔχουν μέσα τους το στοιχείο του φόβου (δεινός<δέος: φόβος)

οὕτως: με αυτόν τον συγκεκριμένο τρόπο

ἐκ τοῦ... ἀναστρέφεσθαι: με το να συμπεριφέρονται

αἱ ἕξεις γίνονται: διαμορφώνονται τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας

δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι: πρέπει να προσδίδουμε μια ορισμένη ποιότητα στις ενέργειές μας οὐ μικρὸν διαφέρει: δεν έχει μικρή σημασία, έχει μεγάλη σημασία. (Πώς λέγεται αυτό το σχήμα λόγου;) **εὐθὺς ἐκ νέων:** από την πιο μικρή ηλικία

Ερμηνευτικά σχόλια

ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται: Όπως διαβάζουμε αλλού στα Ηθικά Νικομάχεια, συμβαίνει και το αντίστροφο: οι ἕξεις γίνονται η πηγή των αντίστοιχων ενεργειῶν, και έτσι δημιουργείται ένας κύκλος. Ας πάρουμε ως παράδειγμα την ανδρεία: συνηθίζοντας να περιφρονούμε τους κινδύνους γινόμαστε ανδρείοι, και, αφού γίνουμε ανδρείοι, μπορούμε να αντιμετωπίζουμε ακόμη καλύτερα αυτά που προκαλούν φόβο.

οὐ μικρὸν — πάμπλου — τὸ πᾶν: Αξίζει να προσέξουμε τη διαβάθμιση στη συλλογιστική διαδικασία.

Θέματα για συζήτηση

1. **ἐν αὐτοῖς:** Τίνος γένους λες πως είναι εδώ η επαναληπτική αντωνυμία; Με άλλη διατύπωση: Σε τι από τα προηγούμενα αναφέρεται η επαναληπτική αντωνυμία αυτής της φράσης;

2. **ἕξεις:** Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για τον τρόπο με τον οποίο σχηματίστηκε αυτή η λέξη. Όταν από τη συζήτησή σας προκύψει η σημασία της αρχαίας ελληνικής αυτής λέξης, προχωρήστε πια τότε στη σύγκριση της σημασίας της αρχαίας ελληνικής λέξης με τη σημασία της νεοελληνικής λέξης ἕξη. Κρίνετε ύστερα από όλα αυτά τη σημασία με την οποία σας υποδείχθηκε παραπάνω να καταλάβετε την έκφραση: αἱ ἕξεις γίνονται.

3. οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει...: Γιατί ο Αριστοτέλης επιμένει στο εὐθύς ἐκ νέων; Συμφωνείτε με τη θέση αυτή του φιλοσόφου, ιδίως με τη βαρύτητα που προσδίδει στη θέση του αυτή η προσθήκη της φράσης: μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν;

ΕΝΟΤΗΤΑ 5η (B 3, 1-2)

Η πραγμάτωση της ηθικής αρετής συνεπάγεται ευχαρίστηση για τον άνθρωπο

Σημείον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις· ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν καὶ αὐτῷ τούτῳ χαίρων σώφρων, ὁ δ' ἀχθόμενος ἀκόλαστος, καὶ ὁ μὲν ὑπομένων τὰ δεινὰ καὶ χαίρων ἢ μὴ λυπούμενός γε ἀνδρεῖος, ὁ δὲ λυπούμενος δειλός. Περὶ ἡδονᾶς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ· διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα. Διὸ δεῖ ἤχθαί πως εὐθύς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησὶν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ ἢ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν.

Λεξιλόγιο

σημείον... τῶν ἕξεων: (αποδεικτικό) σημάδι ὅτι ἔχουν πια διαμορφωθεί οι "ἕξεις"
τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις: την ευχαρίστηση ἢ τη δυσαρέσκεια (= το ευχάριστο ἢ το δυσάρεστο συναίσθημα) που συνοδεύει τις πράξεις μας
ὁ ἀχθόμενος: αὐτός που δυσανασχετεῖ
τὰ φαῦλα: τα τιποτένια, τα μικρῆς αξίας (τα ανάξια) πράγματα
τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα: ἀπέχουμε, μένουμε μακριά ἀπό τα ὀμορφα, ἀπό τα (αισθητικά) ωραία πράγματα
δεῖ ἤχθαί πως... ὥστε...: πρέπει να ἔχουμε πάρει εκείνη την ἀγωγή που θα μας κάνει να...

ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος... σῶφρων: Η σωφροσύνη, λοιπόν δεν πρέπει να απαιτεί συνεχώς εσωτερικό αγώνα στον πραγματικά σῶφρονα άνθρωπο η αρετή γίνεται πηγή ευχαρίστησης και χαράς. Και αλλού στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης τονίζει ότι αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις εἶναι ἡδεῖαι.

περὶ ἡδονᾶς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ: Εδώ διακρίνουμε κάτι από τα πρώτα βήματα της ψυχολογίας, της οποίας θεμελιωτής θεωρείται από πολλούς ο Αριστοτέλης. Η ηθική συνδέεται στενά με συναισθήματα και επιθυμίες (ενώ κάποιες θεωρίες τη σχετίζουν με το διανοητικό, κυρίως, μέρος του ανθρώπου). Την ίδια ιδέα, ότι δηλαδή αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ λύπαι επηρεάζουν αποφασιστικά τη ζωή των ατόμων και των κοινωνιών, τη συναντούμε και στον Πλάτωνα: «νόμων δὲ πέρι διασκοπούμενων ἀνθρώπων ὀλίγου πᾶσά ἐστὶν ἡ σκέψις περὶ τε τὰς ἡδονὰς καὶ τὰς λύπας ἔν τε πόλεσιν καὶ ἐν ἰδίοις ἥθεσιν»' ο Αριστοτέλης όμως συστηματοποίησε περισσότερο από τον δάσκαλό του την εξέταση των συναισθημάτων, και είδε τα συναισθήματα με λιγότερη, γενικά, αυστηρότητα από εκείνον.

διὰ... τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν: Αν συγκρίνουμε την αναφορά της ἡδονῆς εδῶ με εκείνη στην αρχή της ενότητας, γίνεται φανερό ότι πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ "καλών" και "κακών" ηδονών: οι πρώτες συντείνουν στη διατήρηση της μεσότητας και του ορθού λόγου, ενώ οι δεύτερες έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα. Η παιδεία λοιπόν καθιστά τον άνθρωπο ικανό να διακρίνει μεταξύ "καλών" και "κακών" ηδονών και να επιλέγει τις πρώτες.

ὡς ὁ Πλάτων φησίν: Ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει στους πλατωνικούς Νόμους, όπου συναντούμε την άποψη αυτή για τον ρόλο της παιδείας.

Θέματα για συζήτηση

1. σημείον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις: Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για το κριτήριο που θέτει ο Ἀριστοτέλης προκειμένου να αποφανθεί κανείς αν έχουν πια οριστικά διαμορφωθεί οι "ἕξεις". Κάντε πιο συγκεκριμένη τη συζήτησή σας χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί και ο Ἀριστοτέλης. Στο τέλος δοκιμάστε να προσθέσετε και άλλα, δικά σας παραδείγματα.

2. Θυμηθείτε ότι είχαμε παραπέμπει σ' αυτό το σημείο τη συζήτηση για την εναλλαγή πρώτου και τρίτου πληθυντικού προσώπου που είχαμε προσέξει στη δεύτερη ενότητα. Συζητήστε λοιπόν στην τάξη για το θέμα αυτό.

3. Δύο φορές πιο πάνω η λέξη ἕξεις γράφτηκε μέσα σε εισαγωγικά. Γιατί;

4. Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) α) για να επεξηγήσεις το περιεχόμενο του πλατωνικού ορισμού της αγωγής, β) για να δηλώσεις τη συμφωνία ή τη διαφωνία σου (κάνοντας δηλαδή κάτι σαν αυτό που έκανε και ο Ἀριστοτέλης).

**Η αρετή καθιστά τον άνθρωπο
ικανό να εκτελέσει το προορισμένο γι' αυτόν έργο**

Δεῖ δὲ μὴ μόνον οὕτως εἰπεῖν, ὅτι ἕξις, ἀλλὰ καὶ ποῖα τις. Ῥητέον οὖν ὅτι πᾶσα ἀρετὴ, οὐκ ἂν ἢ ἀρετὴ, αὐτὸ τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν, οἷον ἢ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τὸν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· τῇ γὰρ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετῇ εὖ ὁρῶμεν. Ὀμοίως ἢ τοῦ ἵππου ἀρετὴ ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν καὶ ἐνεγκεῖν τὸν ἐπιβάτην καὶ μεῖναι τοὺς πολεμίους. Εἰ δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, καὶ ἢ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἢ ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει. Πῶς δὲ τοῦτ' ἔσται,... ὧδ' ἔσται φανερόν, ἐὰν θεωρήσωμεν ποῖα τίς ἐστὶν ἢ φύσις αὐτῆς.

Λεξιλόγιο

ποῖα τις: τι λογῆς ἔξη, ποιας ακριβῶς ποιότητας ἔξη
οὐκ ἂν ἢ ἀρετὴ: ὁποιοῦ πράγματος εἶναι ἀρετὴ
αὐτὸ τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ: καὶ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα τὸ κάνει νὰ φτάσει στὴν πιο καλὴ (τὴν τελικὴ, δηλαδὴ τὴν πιο τέλεια) κατάστασή του
καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν: καὶ τὸ βοηθεῖ νὰ εκτελέσει με τὸν σωστό τρόπο τὸ ἔργο του, αὐτὸ που εἶναι προορισμένο γι' αὐτὸ
σπουδαῖον: αξιόλογο
ἐὰν θεωρήσωμεν: ἀν προσπαθήσουμε νὰ δοῦμε, ἀν εξετάσουμε

Ερμηνευτικά σχόλια

ποία τις: Αν η έξη είναι αποτέλεσμα όμοιων (= επαναληπτικά ίδιων) ενεργειών, θα πει πως από την ποιότητα των ενεργειών εξαρτάται και η ποιότητα των έξεων. Οι αριστοτελικές επομένως έξεις μπορεί να είναι και αξιόλογες αλλά και ανάξιες λόγου — αυτό, στην πραγματικότητα, είναι που ενδιαφέρει τον Αριστοτέλη. Καταλαβαίνεις τώρα με τι νόημα λέει ο Αριστοτέλης την έκφραση ποία τις.

έργον: Βασική αντίληψη του Αριστοτέλη είναι ότι «ή φύσις οὐδὲν ποιεῖ μάτην». Αυτό σημαίνει ότι η φύσις ανέθεσε, κατά τον Αριστοτέλη, σε καθετί σ' αυτόν τον κόσμο ένα έργον, έναν συγκεκριμένο προορισμό· υπάρχει λοιπόν έργον του οφθαλμού, έργον του ίππου, έργον του ανθρώπου, έργον του χεριού και έργον του ποδιού. Και στον Πλάτωνα διαβάζουμε: «ὀφθαλμῶν...ἔστι τι έργον;», «δοκεῖ τί σοι εἶναι ἵππου έργον;». Αλλού στα Ηθικά Νικομάχεια ο Αριστοτέλης θα μιλήσει για το έργον που επιτελεί ο κάθε επιμέρους "τεχνίτης" (αθλητής, αγαματοποιός, κιθαριστής), παράλληλα με το έργον του ανθρώπου (που είναι «ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον ἢ μὴ ἄνευ λόγου»).

Θέμα για συζήτηση

Πρόσεξε ότι η λέξη ἀρετή είναι για τον Αριστοτέλη μια λέξη που δεν προορίζεται μόνο για τον άνθρωπο. Ταιριάζει —είναι σαν να μας λέει— και για τα έμψυχα και για τα άψυχα πράγματα (αυτό θα πει ότι μπορεί να χρησιμοποιείται και για τα ζώα). Με αυτό το γενικό νόημα, ποιο είναι το περιεχόμενο της λέξης ἀρετή; (Τόνισε τα δύο κύρια στοιχεία που διακρίνει στην έννοια ἀρετή κάθε πράγματος, άρα και του ανθρώπου, ο Αριστοτέλης).

**Λεπτομέρεια από ένα χειρόγραφο της Φυσικής
Ἀκροάσεως του Αριστοτέλη, 13ος αι.
(Παρίσι, Βιβλιοθήκη Mazarine).**

**Η αρετή βρίσκεται στη μεσότητα.
Προσδιορισμός της έννοιας "μεσότητα"**

Ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῶ ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς... Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅπερ ἔστιν ἔν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶσιν, πρὸς ἡμᾶς δὲ ὁ μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει· τοῦτο δ' οὐχ ἔν, οὐδὲ ταῦτὸν πᾶσιν. Οἷον εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἔξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα· ἴσῳ γὰρ ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται· τοῦτο δὲ μέσον ἔστι κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. Τὸ δὲ πρὸς ἡμᾶς οὐχ οὕτω ληπτέον· οὐ γὰρ εἴ τῳ δέκα μναῖ φαγεῖν πολὺ δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτῃς ἔξ μναῶν προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολὺ τῷ ληψομένῳ ἢ ὀλίγον· Μίλωνι μὲν γὰρ ὀλίγον, τῷ δὲ ἀρχομένῳ τῶν γυμνασίων πολὺ. Ὅμοίως ἐπὶ δρόμου καὶ πάλης. Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς.

Λεξιλόγιο

ἐν παντὶ συνεχεῖ: σε καθετί που παρουσιάζει συνοχή, συνέχεια

διαιρετῶ: που μπορεί να διαιρεθεί. (Θυμήσου με την ευκαιρία τη σημασία των ρηματικών επιθέτων σε -τός και -τέος. Αλήθεια, γιατί τα επίθετα αυτά τα λέμε ρηματικά;)

πλεῖον: ένα κομμάτι μεγαλύτερο από το άλλο

> άρα διαίρεση σε δύο άνισα μέρη

ἔλαττον: ένα κομμάτι μικρότερο από το άλλο

ἴσον: ένα κομμάτι ἴσο με το άλλο (άρα διαίρεση σε δύο ἴσα μέρη)

κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα: σε σχέση με το ἴδιο το πράγμα (: με μέτρο τα ἴδια τα πράγματα: με κριτήρια αντικειμενικά)

πρὸς ἡμᾶς: σε σχέση με εμᾶς (: με μέτρο τον εαυτό μας: με κριτήρια υποκειμενικά)

πᾶσιν: για όλους

πλεονάζει: είναι πάρα πολύ

ἐλλείπει: είναι πολύ λίγο

ἴσῳ γὰρ ὑπερέχει καὶ ὑπερέχεται: γιατί αυτό (= το 6) υπερέχει το ένα από τα άλλα δύο (= το 2) κατά τον ἴδιο αριθμό μονάδων κατά τον οποίο υπερέχεται από το άλλο (= το 10): υπερέχει και υπερέχεται κατά τον ἴδιο αριθμό μονάδων.

κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν: σύμφωνα με τις διδασκαλίες της αριθμητικής

τῷ: ΤΙΝΙ

μνᾶ: μονάδα βάρους, η οποία όμως παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία από εποχή σε εποχή και από πόλη σε πόλη. Εδώ ο λόγος πρέπει να είναι για την αττική μνα, που στην εποχή του Αριστοτέλη πρέπει να είχε βάρος ±435 γρ.

ὁ ἀλείπτης: ο προπονητής

Μίλωνι (ονομαστική: Μίλων): μεγάλος αθλητής από τον Κρότωνα, τη γνωστή ελληνική αποικία στην Κάτω Ιταλία. Έζησε στον 6ο αι. π.Χ. Η αρχαιότητα μιλούσε με θαυμασμό για τη μεγάλη του δύναμη.

δρόμος: τρέξιμο

ἐπιστήμων: ειδήμονας, γνώστης, ειδικός

φεύγει: αποφεύγει

ζητεῖ: ψάχνει να βρει, επιζητεί, προσπαθεί να πετύχει

αἰρεῖται: προτιμά, επιλέγει

μέσον οὐ τὸ τοῦ πράγματος: ὄχι το ἀπὸ καθαρὰ ποσοτικὴ ἀποψη μέσον

Ερμηνευτικά σχόλια

μήτε πλεονάζει μήτε ἔλλειπει: Εδώ είναι χρήσιμο να θυμηθούμε ὅσα διαβάσαμε στην 4η Ενότητα για τις αρετές που αρμόζουν σε κάθε περίσταση. Η κάθε αρετή κατὰ τον Αριστοτέλη είναι μεσότης, είναι δηλ. το μέσον ανάμεσα στα δύο ἄκρα, την υπερβολή και την ἔλλειψη, που ἔχουν και τα δύο αρνητικὸ χαρακτήρα. Ἐτσι, ο ἀνδρείος βρίσκεται στο μέσον, ἐνῶ στο ἓνα ἄκρο —της υπερβολῆς— βρίσκεται ο θρασύς και στο ἄλλο ἄκρο — της ἔλλειψης— ο δειλός. Το ἴδιο συμβαίνει και με τις αρετές της σωφροσύνης και της πραότητος, που είναι μεσότητες· στο ἄκρο της υπερβολῆς σχετικὰ με τις αρετές αυτές βρίσκεται, ἀντίστοιχα, ο ἀκόλαστος και ο οργίλος. Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει καν (στην 4η Ενότητα) το ἄκρο της ἔλλειψης σχετικὰ με τις αρετές αυτές, ἐπειδὴ συναντάται πολὺ πιο σπάνια ἀπὸ το ἄκρο της υπερβολῆς.

ἐπιστήμων: Ἐχει παρόμοια σημασία με τον ὄρο τεχνῖται που θα δούμε στην ἐπόμενη ἐνότητα. Δεν ἐννοοῦνται δηλαδή ἐδῶ ἐπιστήμες ὅπως τα μαθηματικά, γιατί αυτές δεν ἀσχολοῦνται με το υποκειμενικὸ ἀλλὰ με το αντικειμενικὸ μέσο.

Θέματα για συζήτηση

1. εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἕξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα: Εξήγησε με ἓνα σχῆμα το ἀριθμητικὸ μέσον που περιγράφεται ἐδῶ.

2. Ο Αριστοτέλης δεν είχε ακόμη στη διάθεσή του τις τόσο σημαντικές για τον δικό μας λόγο λέξεις αντικειμενικός και υποκειμενικός, βρέθηκε όμως αυτή τη στιγμή στην ανάγκη να εκφράσει τις δύο αυτές έννοιες. Μπροστά σε ανάλογο πρόβλημα ο Αριστοτέλης βρέθηκε πολλές φορές στη διάρκεια των επιστημονικών του ενασχολήσεων, εφόσον ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε με κάποιους επιστημονικούς κλάδους ή πρώτος αυτός αντιμετώπισε με έναν καινούργιο, σε σχέση με τους παλιότερους στοχαστές, τρόπο κάποιους τομείς της ανθρώπινης σκέψης και γνώσης. Ο κάθε όμως επιστήμονας, όταν κατά τη διάρκεια των ερευνών του βρίσκεται στην ανάγκη να εκφράσει με λόγο τις ιδέες του, δεν έχει βέβαια πρόχειρες και εύκολες τις λύσεις' μερικές μάλιστα φορές χρειάζεται να κάνει και περισσότερες από μια δοκιμές ώσπου να καταλήξει (αν καταλήξει!) σε κάτι οριστικό. Συνέβη, νομίζεις, το ίδιο και με τον Αριστοτέλη στην περίπτωση που μας απασχολεί;

ΕΝΟΤΗΤΑ 8η (B 6, 9-10)

**Ὅπως η τέχνη, ἔτσι και η ηθική αρετή στοχεύει
στο μέσον**

Εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη οὕτω τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ, πρὸς τὸ μέσον βλέπουσα καὶ εἰς τοῦτο ἄγουσα τὰ ἔργα (ὅθεν εἰώθασιν ἐπιλέγειν τοῖς εὖ ἔχουσιν ἔργοις ὅτι οὐτ' ἀφελεῖν ἔστιν οὔτε προσθεῖναι, ὡς τῆς μὲν ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως φθειρούσης τὸ εὖ, τῆς δὲ μεσότητος σωζούσης, οἱ δ' ἀγαθοὶ τεχνῖται, ὡς λέγομεν, πρὸς τοῦτο βλέποντες εργάζονται), ἢ δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἔστιν ὥσπερ καὶ ἡ φύσις, τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική. Λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν· αὕτη γὰρ ἔστι περὶ πάθη καὶ πράξεις, ἐν δὲ τούτοις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον.

Λεξιλόγιο

τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ: εκπληρώνει σωστά το ἔργο της
βλέπουσα: ἔχοντας στραμμένο το βλέμμα της, αποβλέποντας

ὅθεν: γι' αυτό

εἰώθασιν ἐπιλέγειν: συνηθίζουν να προσθέτουν στο τέλος ὅτι..., να λένε στο τέλος για κάτι ὅτι...

στοχαστικός εἰμί τίνος: ἔχω για στόχο μου κάτι

Ερμηνευτικά σχόλια

ἐπιστήμη ~ τέχνη — ἀρετὴ — φύσις: Και οι τρεις ἔχουν τη δυνατότητα δημιουργίας κάποιας μορφῆς: η τέχνη μορφοποιεῖ το υλικό της, η φύση δημιουργεῖ επίσης μορφές, η ἀρετὴ δίνει μορφὴ στην προσωπικότητα του ἀνθρώπου. Ο Ἀριστοτέλης συγκρίνει τις τρεις ἔννοιες μεταξύ τους: η ἀρετὴ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ την τέχνη, γιατί

μορφοποιεί στην ουσία του τον άνθρωπο· η φύση είναι ανώτερη από την τέχνη (σε άλλο του έργο διαβάζουμε: «μᾶλλον δ' ἐστὶ τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τὸ καλὸν ἐν τοῖς τῆς φύσεως ἔργοις ἢ ἐν τοῖς τῆς τέχνης»)· γι' αυτό ἡ τέχνη μιμεῖται τὴν φύσιν.

οὐτ' ἀφελεῖν... οὔτε προσθεῖναι: Τα ἀπαρέμφата βρίσκονται σε αντιστοιχία (με αντίθετη σειρά) προς τους ὅρους ὑπερβολή και ἔλλειψις που ακολουθούν· οι δύο, πάλι, αυτοί ὅροι αντιπαρατίθενται στον ὅρο μεσότης που ακολουθεί.

τοῦ μέσου: Η ἔννοια αυτή έχει κεντρική, ὅπως βλέπουμε, θέση στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Προϋπάρχει στον Πλάτωνα, ο οποίος κάνει λόγο για το μέτριον και τη συμμετρία με παρόμοια σημασία («μετριότης γὰρ καὶ συμμετρία κάλλος δήπου καὶ ἀρετὴ πανταχοῦ συμβαίνει γίνεσθαι»)· ὅμως συστηματική αξιοποίηση και ισχυρή θεμελίωσή της γίνεται από τον Αριστοτέλη.

λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν: Οι διανοητικές ἀρετές, ὅπως λ.χ. η σοφία, δεν είναι μεσότητες, γιατί αυτές είναι ἀσυμβίβαστες με τις ἔννοιες ὑπερβολή και ἔλλειψη.
πάθη: Ἀλλοῦ στο ἴδιο ἔργο διαβάζουμε τα εξής: «λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν ὀργὴν φόβον θάρσος φθόνον χαρὰν φιλίαν μῖσος πόθον

ζῆλον ἔλεον, ὅλως (= γενικά) οἷς ἔπεται ἡδονὴ ἢ λύπη».

Θέμα για συζήτηση

τοῦ μέσου ἂν εἶη στοχαστική: Πρόσεξε ὅτι ο Αριστοτέλης ἀπέφυγε να πει: τοῦ μέσου ἐστὶ στοχαστική. Προσπάθησε να καταλάβεις τη διαφορά των δύο εκφραστικῶν τρόπων και εξήγησε στη συνέχεια την προτίμηση του Αριστοτέλη για την πρώτη —μπορούμε ἄραγε από την προτίμησή του να

βγάλουμε συμπεράσματα και για τον χαρακτήρα του; Μη ξεχνάς αυτό που λένε, πως «το ύφος είναι ο άνθρωπος»! Θα βοηθηθείς, πάντως, στην προσπάθειά σου, αν ξαναθυμηθείς από το συντακτικό σου α) τη σημασία του εκφραστικού σχήματος της δυναμικής ευκτικής, και β) τη λεγόμενη (=;) "απλή σκέψη του λέγοντος"

ΕΝΟΤΗΤΑ 9η (B 6, 10-13)

Σημαντικές διευκρινήσεις για το περιεχόμενο της έννοιας "μεσότης"

Οἶον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὅλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὕσα τοῦ μέσου.

Λεξιλόγιο

ἐλεῶ: ευσπλαχνίζομαι

ἡσθῆναι· ἡδομαι: ευχαριστιέμαι

ἔστι: εἶναι δυνατό

ἀμφοτέρω: και τα δυο αυτά (εννοούνται το μᾶλλον και το ἥττον)

ὅτε δεῖ: τη στιγμή που πρέπει

ἐφ' οἷς (δεῖ): σε σχέση με τα πράγματα που πρέπει

πρὸς οὓς (δεῖ): σε σχέση με τους ανθρώπους που πρέπει

οὐ ἔνεκα (δεῖ): για τον λόγο που πρέπει

ὡς δεῖ: με τον τρόπο που πρέπει

ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: το πιθανότερο είναι ότι η φράση αυτή λέγεται σε άμεση σχέση προς τη λέξη ἄριστον που προηγείται· πρόκειται δηλαδή μᾶλλον για έναν (ετυμολογικό) συσχετισμό των λέξεων ἄριστον και ἀρετή.

ἀμαρτάνεται: αποτελεί λάθος, σφάλμα
κατορθοῦται: είναι το σωστό, το ορθό
ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς: και τα δύο αυτά (εννοούνται τα ἐπαινεῖται και κατορθοῦται) ἔχουν σχέση με την αρετή, πάνε μαζί μαζί με την αρετή, ανήκουν στην αρετή.

Ερμηνευτικό σχόλιο

μέσον τε καὶ ἄριστον: Ὅπως εἶδαμε, η αρετή είναι κατά τον Αριστοτέλη μεσότης σε σχέση προς τα δύο άκρα της υπερβολής και της έλλειψης. Ὅμως ταυτόχρονα είναι το υψηλότερο και σπουδαιότερο χαρακτηριστικό για τον άνθρωπο («...κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν... μεσότης ἔστιν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης»).

Θέματα για συζήτηση

- 1. μᾶλλον καὶ ἥττον:** Περισσότερο ἢ λιγότερο από τι; Ο Αριστοτέλης, ὅπως βλέπεις, δεν το λέει καθαρά - στη γλώσσα του συντακτικού θα λέγαμε: ο Αριστοτέλης δεν βάζει εδώ, δίπλα σ' αυτά τα συγκριτικού βαθμού επιρρήματα, καμιά γενική συγκριτική. Μπορείς με βάση αυτά που ακολουθούν να προσθέσεις εσύ αυτή τη γενική συγκριτική;
- 2. δεῖ:** Αλήθεια, τι ακριβώς εννοούμε όταν χρησιμοποιούμε κι εμείς στον λόγο μας —τόσο συχνά μάλιστα— τη λέξη πρέπει («έτσι πρέπει να κάνεις» — «δεν πρέπει να κάνεις έτσι»); Με άλλα λόγια: Ποιο είναι το κριτήριό μας (ἢ τα κριτήριά μας) για την ορθότητα των πράξεών μας: Συζητήστε το μέσα στην τάξη —και ύστερα αναρωτηθείτε τι ήταν, αλήθεια, στην πραγματικότητα αυτό που ἔδινε στον αρχαίο Έλληνα τη βεβαιότητα πως οι πράξεις του ήταν ορθές.

Ορισμός της αρετής

Ἔτι τὸ μὲν ἀμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν (τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπείρου, ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἵκαζον, τὸ δ' ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου), τὸ δὲ κατορθοῦν μοναχῶς (διὸ καὶ τὸ μὲν ῥάδιον τὸ δὲ χαλεπὸν, ῥάδιον μὲν τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, χαλεπὸν δὲ τὸ ἐπιτυχεῖν)· καὶ διὰ ταῦτ' οὖν τῆς μὲν κακίας ἢ ὑπερβολῆ καὶ ἢ ἔλλειψις, τῆς δ' ἀρετῆς ἢ μεσότης· ἐσθλοὶ μὲν γὰρ ἀπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί.

Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. Μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἔν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὕρισκιν καὶ αἰρεῖσθαι.

Λεξιλόγιο

ἀμαρτάνω: κάνω λάθος, κάνω σφάλμα

πολλαχῶς ἔστιν: μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους, γίνεται με πολλούς τρόπους

τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπείρου: γιατί το κακό και το άπειρο πάνε μαζί (κατά λέξη: το κακό είναι γνώρισμα του άπειρου, ανήκει στο άπειρο).

εἵκαζον: υπέθεταν, συμπέραιναν, δίδασκαν

κατορθόω - ᾧ: πράττω το σωστό

μοναχῶς: με έναν μόνο τρόπο

ἐσθλοί: καλοί

ἀπλῶς: με έναν μόνο τρόπο

παντοδαπῶς: με πολλούς τρόπους

προαιρετική: που επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο
ὠρισμένη λόγῳ: η οποία καθορίζεται από τη λογική.
(Ο λόγος είναι για τη μεσότητα, όπως δείχνει η δοτική πτώση της μετοχής).

ὣ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν: και συγκεκριμένα, κατά τη γνώμη μου, με τη λογική που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος

τῆς μὲν καθ' ὑπερβολήν: που η μια βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής

Ερμηνευτικά σχόλια

ὥς οἱ Πυθαγόρειοι εἴκαζον: Ο Αριστοτέλης δέχεται εδώ τη διδασκαλία των Πυθαγορείων για τις αντίθετες-μεταξύ τους— δυνάμεις που κυβερνούν τον κόσμο. Στη διδασκαλία αυτή το ἀγαθόν είναι σύστοιχο π.χ. με το φῶς, με το δεξιόν, με το ἔν, με το πέρας, ενώ το κακόν με το σκότος, με το ἄριστερόν, με το πλήθος, με το ἄπειρον.

ἔσθλοὶ μὲν γὰρ ἀπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοὶ:
Ἄγνωστης προέλευσης στίχος.

ἕξις προαιρετική: Επανελημμένα υπογραμμίζεται από τον Αριστοτέλη η σημασία της προαιρέσεως για την ύπαρξη της αρετής. Σε ένα άλλο χωρίο του ίδιου έργου διαβάζουμε τους αναγκαίους όρους για να χαρακτηριστεί μια πράξη ενάρετη: ο άνθρωπος πρέπει να έχει α) συνείδηση της πράξης του (εἰδῶς), β) την ανάλογη προαίρεση (προαιρούμενος), γ) σιγουριά και σταθερότητα στην πραγματοποίησή της (βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως).

λόγος: Αλλού στο ίδιο έργο διαβάζουμε: «ἢ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετὴ ἐστίν». Αρχικά λοιπόν είναι ο νόμος που συνηθίζει τους πολίτες να ενεργούν ενάρετα· έπειτα έρχεται η λογική, η φρόνηση, που βοηθά τον νόμο και τελειοποιεί το έργο του.

ὁ φρόνιμος: Στον φρόνιμο άνθρωπο ενώνονται και συνυπάρχουν όλες οι αρετές. Όταν υπάρχει η φρόνηση, γράφει αλλού ο Αριστοτέλης, όλες οι αρετές θα υπάρξουν. Οι διάφορες αρετές δείχνουν πώς αντιδρά ο φρόνιμος στις διάφορες περιστάσεις' αν λείπει μια αρετή, αποδιοργανώνεται το όλον. Έτσι ο ηθικά σπουδαῖος αποτελεί μέτρο σύγκρισης για τους άλλους.

Θέματα για συζήτηση

- 1. ὠρισμένη λόγῳ:** Ὅπως θα πρόσεξες, στο σημαντικότερο αυτό για τη σύλληψη της αρετής στοιχείο ο Αριστοτέλης αναφέρεται για πρώτη φορά εδώ. Τι είναι αυτό που τον έκανε, κατά την κρίσιμη στιγμή του ορισμού, να αισθανθεί αυτή την ανάγκη; Τι το καινούργιο πρόσθεσε το νέο αυτό στοιχείο;
- 2. Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) για τις βασικές έννοιες που χρησιμοποίησε ο Αριστοτέλης προκειμένου να διαμορφώσει τον ορισμό του της αρετής.**

**Προτομή του Αριστοτέλη
(Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο)**

ΠΟΛΙΤΙΚΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διαβάσαμε ως τώρα μερικές ενότητες από το δεύτερο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων, του έργου που ο Αριστοτέλης αφιέρωσε στη μελέτη των επιμέρους αρετών του ανθρώπου, είτε αυτών που σχετίζονται με τη γενικότερη συμπεριφορά του ατόμου και με τον χαρακτήρα του είτε αυτών που σχετίζονται με το μυαλό του, με τη διάνοιά του. Προς τι όμως όλη αυτή η μελέτη; Για ποιον, στην πραγματικότητα, λόγο χρειάζεται να ψάξουμε να βρούμε τι θα πει ανδρεία ή σωφροσύνη, δικαιοσύνη ή φρόνηση; Η απάντηση του Αριστοτέλη στα ερωτήματα αυτά είναι ίδια με την απάντηση που θα έδινε κάθε αρχαίος Έλληνας: «Μα, φυσικά, για να γίνουμε καλοί πολίτες' για να λειτουργήσουμε σωστά μέσα στην πόλη, ζώντας δίπλα σε όλους τους άλλους συνπολίτες μας». Μια τέτοια απάντηση αφήνει να φανεί πως τις αρετές ο αρχαίος Έλληνας (ίδια, επομένως, ήταν και του Αριστοτέλη η αντίληψη) δεν τις επιδίωκε για χάρη του εαυτού του' η απόκτηση ή η μη απόκτησή τους από το άτομο δεν ήταν μια αποκλειστικά δική του υπόθεση, κάτι δηλαδή που αφορούσε μόνο τον ίδιο. Εκείνο που είχε σημασία για τον αρχαίο Έλληνα ήταν ότι με την απόκτηση των αρετών (ή με τη μη απόκτησή τους) θα λειτουργούσε τελικά με έναν συγκεκριμένο τρόπο μέσα στην πόλη του: σωστόν ή λανθασμένο. Καταλαβαίνουμε έτσι ότι η ηθική φιλοσοφία είναι στην πραγματικότητα μέρος της πολιτικής φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης το δηλώνει ολοκάθαρα με τον τρόπο που τελειώνει τα Ηθικά του Νικομάχεια: «Τώρα που μιλήσαμε για όλα αυτά, είναι η ώρα να μιλήσουμε και για νόμους και πολιτεύματα.

Τότε θα έχουμε ολοκληρώσει την περί τὰ ἀνθρώπινα φιλοσοφία μας. Ας αρχίσουμε λοιπόν τον λόγο μας». Η παράξενη αυτή για τέλος βιβλίου φράση εξηγείται μόνο αν θεωρηθεί πέρασμα σε ένα καινούργιο βιβλίο. Το βιβλίο αυτό είναι τα Πολιτικά. Σ' αυτό, πράγματι, το βιβλίο του Αριστοτέλη ο λόγος είναι για τα θέματα που αυτός εξήγγειλε στο τέλος των Ηθικῶν Νικομαχείων του.

Από το έργο αυτό εμείς θα έχουμε την ευκαιρία να διαβάσουμε μερικές ενότητες. Στην πραγματικότητα θα παρακολουθήσουμε διδασκαλίες του Αριστοτέλη α) για τη γένεση της πόλης, β) για το περιεχόμενο της έννοιας πολίτης, γ) για το περιεχόμενο της έννοιας "πολίτευμα" (πολιτεία), δ) για τα είδη των πολιτευμάτων, ε) για θέματα σχετικά με τη διακυβέρνηση της πόλης, στ) για θέματα παιδείας και εκπαίδευσης. Επειδή διαβάζοντας τις ενότητες αυτές θα συναντούμε συχνότατα τη λέξη πόλις, πρέπει να έχουμε από τώρα υπόψη μας ότι η αρχαία ελληνική αυτή λέξη δεν είχε τη σημασία που έχει η δική μας λέξη "πόλη". Η αρχαία ελληνική λέξη πόλις αντιστοιχεί μάλλον στη δική μας έννοια "κράτος". Αυτή η πόλις - κράτος είναι στα Πολιτικά μια κοινότητα που την αποτελούν κυβερνώντες και κυβερνώμενοι, ἄρχοντες και ἀρχόμενοι. Είναι ένα όλον που το αποτελούν, όπως θα δούμε, μέρη· τα μέρη αυτά δεν χάνουν μέσα στο όλον τη δική τους φυσιογνωμία. Ως όλον λοιπόν η πόλις - κράτος αποτελείται από ανόμοια μεταξύ τους στοιχεία· μερικά από αυτά ασκούν εξουσία, τα άλλα υπακούουν. Ως όλον η πόλις έχει για στόχο της την ευδαιμονία, κι αυτή πάλι είναι το αποτέλεσμα της αυτάρκειας, της απόλυτης μακάρι ανεξαρτησίας από οτιδήποτε βρίσκεται έξω από την πόλιν.

Συνοπτικό σχεδιάγραμμα περιεχομένων των Πολιτικών

Βιβλίο Α. Περί οικονομίας· οργάνωση της οικογένειας και της οικιακής οικονομίας.

Βιβλίο Β. Κριτική εξέταση γνωστών πολιτειακών μορφών, θεωρητικών (Πλάτωνας, Φαλέας, Ιππόδαμος) και ιστορικών (Σπάρτη, Κρήτη, Καρχηδόνα).

Βιβλίο Γ. Βασικές πολιτικές έννοιες (πόλις, πολίτης). Ταυτίζεται η αρετή του πολίτη με την αρετή του ανθρώπου; Εξέταση των ορθών πολιτευμάτων και των παρεκκλίσεων. Η αθροιστική θεωρία. Ο εξοστρακισμός. Εξέταση της βασιλείας.

Βιβλίο Δ. Εξέταση των δημοκρατικών και ολιγαρχικών πολιτευμάτων. Για την κατανομή της βουλευτικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας.

Βιβλίο Ε. Παθολογία των πολιτευμάτων: επαναστάσεις και αιτίες τους. Πώς εξασφαλίζει κανείς τη σταθερότητα ενός πολιτεύματος;

Βιβλίο Ζ. Για τη δημιουργία δημοκρατικών και ολιγαρχικών πολιτευμάτων και για τη διατήρησή τους. Για τα δημόσια αξιώματα.

Βιβλία Η-Θ. Εξέταση της άριστης πολιτείας. Ποιο αγαθό πρέπει αυτή να επιδιώκει; Πρόγραμμα αγωγής σε ένα ιδανικό κράτος.

Η πόλη είναι η τελειότερη μορφή κοινωνίας

Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτική.

Λεξιλόγιο

κοινωνία: κοινότητα, συνύπαρξη
(κοινωνίαν τινά: ένα είδος κοινότητας, ένα είδος συνύπαρξης)
ἕνεκεν: για χάρη, για
συνεστηκυῖα: αυτή που έχει συσταθεί, έχει συγκροτηθεί
στοχάζονται: έχουν για στόχο τους, στοχεύουν σε, αποβλέπουν σε, επιδιώκουν
κυριώτατος: ο ύψιστος, ο υπέρτατος, ο ανώτερος
τοῦ κυριωτάτου πάντων (ενν.: τῶν ἀγαθῶν)
ἢ πασῶν (ενν.: τῶν κοινωνιῶν) κυριωτάτη
περιέχουσα: αυτή που περικλείει, που κλείνει μέσα της
ἢ κοινωνία ἢ πολιτική ἔκφραση ταυτόσημη με τη λέξη πόλις

πάσαν πόλιν: Ο Αριστοτέλης συνήθιζε να αρχίζει την έκθεσή του με μια γενική πρόταση και να προχωρεί ύστερα στην εξέταση των επιμέρους περιπτώσεων. Κατά βάθος πίστευε ότι είναι κατὰ φύσιν να αναφερόμαστε πρώτα στα κοινά, στα γενικά θέματα και ύστερα να περνούμε στα ειδικά, στα επιμέρους ζητήματα (τὰ περὶ ἕκαστον ἴδια).

κοινωνίαν: Πρόσεξε ότι η λέξη αυτή γεννήθηκε από το ρήμα κοινωνῶ, που σήμαινε "συμμετέχω σε κάτι", "παίρνω μέρος σε κάτι μαζί με κάποιον άλλο (ή με κάποιους άλλους)". Όταν το σκεφτούμε έτσι, κατανοούμε καλύτερα τη σημασία της πολιτικής κοινωνίας.

ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας: Στα Ηθικά Νικομάχεια ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για διάφορες κοινωνίες, που η καθεμιὰ τους έχει ένα επιμέρους συμφέρον· αυτοί π.χ. που πολεμούν μαζί επιδιώκουν τον πλούτο, τη νίκη ή την κατάκτηση μιας πόλης, οι ναυτικοί έχουν στόχο την απόκτηση χρημάτων, και κάτι ανάλογο συμβαίνει σε όσους ανήκουν σε μια φυλή ή σε έναν δήμο. Αυτές τις κοινωνίες ο Αριστοτέλης τις θεωρεί μόρια της πολιτικής κοινωνίας και τις τοποθετεί σε υποδεέστερη από αυτήν θέση, αφού η πολιτική κοινωνία δεν στοχεύει στο ειδικό κατά περίπτωση συμφέρον, στο συμφέρον της στιγμής, αλλά σ' αυτό που αφορά ἅπαντα τὸν βίον.

Θέματα για συζήτηση

1. **ἐπειδὴ... ὀρῶμεν:** Χρησιμοποιώντας τη λέξη ὀρῶμεν ο Αριστοτέλης δηλώνει, στην πραγματικότητα, ότι τα (λογικά) επιχειρήματά του συχνά τα συλλέγει προσέχοντας τη γύρω του πραγματικότητα. Και όχι, βέβαια, μόνο αυτό, αφού στη συνέχεια τα επιχειρήματα αυτά ο Αριστοτέλης τα χρησιμοποιεί κιόλας για την προώθηση της σκέψης του και για εξαγωγή συμπερασμάτων (θυμήσου π.χ. ὅσα διάβασες στην 1η ενότητα, ὅπου ο Αριστοτέλης συνήγαγε συμπεράσματα προσέχοντας τη "συμπεριφορά" της πέτρας ἢ της φωτιάς). Με ποιο επίθετο θα χαρακτήριζες ἕναν τέτοιο στοχαστή, ἕναν τέτοιο φιλόσοφο; Ποιο επίθετο θα δήλωνε τότε το αντίθετο;

2. **τοῦ κυριωτάτου πάντων:** Στα Ηθικά Νικομάχεια το υπέρτατο αὐτό αγαθό ο Αριστοτέλης το εἶχε χαρακτηρίσει με την ἔκφραση τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν. Ποιο ἦταν αὐτό (:με ποια λέξη το δήλωνε); Γράψε ἕνα μικρό δοκίμιο (μιας ἢ δύο σελίδων) για τη σύμπτωση ἢ μη του υπέρτατου για το άτομο αγαθοῦ με το υπέρτατο για την πολιτεία αγαθό.

Ο άνθρωπος είναι ζῶον πολιτικὸν

Η κοινωνική οντότητα που προήλθε από τη συνένωση περισσότερων χωριών είναι η πόλη, μια κοινωνική οντότητα τέλεια, που μπορούμε να πούμε ότι πέτυχε τελικά την ύψιστη αυτάρκεια· συγκροτήθηκε για να διασφαλίζει τη ζωή, στην πραγματικότητα όμως υπάρχει για να εξασφαλίζει την καλή ζωή. Η πόλη, επομένως, είναι κάτι που ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως, όπως ακριβώς και οι πρώτες κοινωνικές οντότητες, αφού αυτή είναι το τέλος εκείνων κι αφού αυτό που λέμε φύση ενός πράγματος δεν είναι παρά η μορφή που αυτό έχει κατά τη στιγμή της τελείωσης, της ολοκλήρωσής του: αυτό δεν λέμε, πράγματι, πως είναι τελικά η φύση του κάθε πράγματος, π.χ. του ανθρώπου, του αλόγου ή του σπιτιού, η μορφή δηλαδή που το κάθε πράγμα έχει όταν ολοκληρωθεί η εξελικτική του πορεία; Επίσης: Ο τελικός λόγος για τον οποίο υπάρχει ένα πράγμα είναι κάτι το έξοχο, και η αυτάρκεια είναι τελικός στόχος και, άρα, κάτι το έξοχο. Όλα αυτά κάνουν φανερό ότι η πόλη ανήκει στην κατηγορία των πραγμάτων που υπάρχουν εκ φύσεως και ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πόλη (πολιτικὸν ζῶον)· ο δίχως πόλη άνθρωπος (θέλω να πω: ο εκ φύσεως δίχως πόλη άνθρωπος, όχι ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία) ή είναι άνθρωπος κατώτερης ποιότητας ή είναι ένα ον ανώτερο από τον άνθρωπο· είναι σαν εκείνον που ο Όμηρος τον στόλισε με τους χαρακτηρισμούς «άνθρωπος δίχως σόι, δίχως νόμους, δίχως σπιτικό»· αυτός ο άνθρωπος, ο δίχως πόλη από

τη φύση του, είναι —την ίδια στιγμή— και άνθρωπος που παθιάζεται με τον πόλεμο: είναι σαν ένα απομονωμένο πιόνι στο παιχνίδι των πεσσών.

Ερμηνευτικά σχόλια

πόλη: Μιλώντας για την πόλιν ο Αριστοτέλης δηλώνει καθαρά ότι τη θεωρεί μία από τις κοινωνικές οντότητες (ομάδες συνύπαρξης) των ανθρώπων. Η πρώτη ήταν, κατά τη διδασκαλία του, η οικογένεια (οίκια, οἶκος), το αποτέλεσμα του φυσικού "συνδυασμού" ἄρρενος και θήλεος· σκοπός της ήταν η ικανοποίηση των καθημερινών αναγκών του ανθρώπου. Η δεύτερη ήταν το χωριό (η κώμη), η κοινωνία που σχηματίστηκε από πλείονας οίκιας για την ικανοποίηση αναγκών ανώτερων από τις καθημερινές ανάγκες του ανθρώπου. Τέτοιες ήταν, βέβαια, οι πνευματικότερες ανάγκες του, π.χ. η ανάγκη για λατρεία του θείου ή για απόδοση της δικαιοσύνης· η οικογένεια δεν μπορούσε να έχει ούτε τυπικό λατρείας, λατρευτικές δηλαδή ιεροτελεστίες, ούτε μηχανισμό απόδοσης δικαιοσύνης. Η τρίτη κοινωνική οντότητα ήταν η πόλις.

τέλεια: Μέσα στη λέξη αυτή ο αρχαίος Έλληνας άκουγε καθαρά τη λέξη τέλος, μια λέξη που δήλωνε τον σκοπό για τον οποίο είναι πλασμένο το καθετί, τον προορισμό του. Είναι φανερό ότι με αυτή τη σημασία η λέξη δεν δήλωνε ό,τι η δική μας λέξη τέλος· ίσα ίσα δήλωνε τη στιγμή της τελείωσης, της ακμής, της ολοκλήρωσης. Στη συγκεκριμένη λοιπόν περίπτωση του κειμένου μας το επίθετο τέλεια λέγεται σε σχέση με την ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου που παρακολουθούμε (οίκια - κώμη - πόλις)· με το νόημα αυτό η στιγμή της ολοκλήρωσης δηλώνει και το τέλος της εξέλιξης (η οποία όμως δεν οδηγεί σε μια τελική φθορά, αλλά σε μια τελική ολοκλήρωση).

αυτάρκεια: Στα Ηθικά Νικομάχεια ο Αριστοτέλης μας είπε καθαρά τι εννοεί με αυτή τη λέξη. Χρησιμοποιούμε, είπε, αυτή τη λέξη όταν θέλουμε να δηλώσουμε πως κάτι είναι και μοναχό του τέλειο αγαθό, ότι και μόνο του κάνει τη ζωή άξια να τη ζήσει κανείς, έχοντας το αίσθημα ότι δεν έχει ανάγκη από τίποτε άλλο. Στο δικό μας χωρίο η πόλις χαρακτηρίζεται τέλεια, ακριβώς γιατί τίποτε άλλο δεν χρειάζεται πέρα από αυτήν ο πολίτης, αφού η πόλις είναι αυτάρκης, μπορεί δηλαδή και μόνη της να του χαρίσει το πιο μεγάλο αγαθό, που είναι το εὖ ζῆν, η εὐδαιμονία. Μια πόλις λοιπόν είναι αυτάρκης αν η γεωγραφική της θέση της εξασφαλίζει άφθονα τα υλικά αγαθά και τη βοηθεί στην εμπορική της ανάπτυξη, αν έχει τις απαραίτητες αμυντικές δυνατότητες και αν διαθέτει σύστημα χρηστής διοίκησης και, προπαντός, απονομής της δικαιοσύνης, επομένως αν είναι ανεξάρτητη ή, με άλλα λόγια, αν δεν χρειάζεται εξωτερική βοήθεια, για να καλύψει τις υλικές και ηθικές - πνευματικές - κοινωνικές ανάγκες της.

Επίσης: Στο σημείο αυτό αρχίζει ένα νέο επιχείρημα, δηλ. προστίθεται ένα νέο στοιχείο στη συλλογιστική διαδικασία, που αποβλέπει στο να αποδείξει ότι «η πόλη υπάρχει εκ φύσεως» και ότι «ο άνθρωπος είναι ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πόλη». Το περιεχόμενο του καινούργιου επιχειρήματος είναι: «Κάθε ον έχει να υπηρετήσει με την ύπαρξή του έναν στόχο. Ορισμένος από τη φύση ο στόχος αυτός είναι κάτι το εξαιρετικό, κάτι το άριστο' και της πόλης, επομένως, ο στόχος, η αυτάρκεια, είναι κάτι το άριστο, άρα κάτι το φυσικό, αφού η φύση επιδιώκει — και πραγματοποιεί — πάντοτε το άριστο».

ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως πολιτικὸν ζῶον: Σε ένα χωρίο των Ηθικῶν Νικομαχείων διαβάζουμε: «Θα ήταν πολύ παράξενο να λέμε ότι είναι ευτυχισμένος ο

άνθρωπος που ζει μόνος με τη μοναξιά του (μονώτης) κανένας δεν θα ήθελε να ζει σε απόλυτη μοναξιά, ακόμη κι αν είχε όλα τα καλά του κόσμου γιατί ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πολιτική κοινωνία, μαζί με άλλους (συζῆν πεφυκός)». ο δίχως πόλη: ο δίχως πατρίδα ύστερα: ο εξόριστος = ο δίχως πολιτικά δικαιώματα.

ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία: ἄπολις από τυχαία συγκυρία ήταν π.χ. ο Φιλοκτήτης, που ο Σοφοκλής τον παρουσιάζει στην ομώνυμη τραγωδία του ως «ἄφιλον ἐρήμον ἄπολιν ἐν ζῶσιν νεκρόν» (στ. 1018).

άνθρωπος κατώτερης ποιότητας: άνθρωπος κατώτερης αξίας, κατώτερος / εκφυλισμένος άνθρωπος. «άνθρωπος δίχως σοί, δίχως νόμους, δίχως σπιτικό»: Έτσι (ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος) χαρακτηρίζεται στην Ιλιάδα (I 63) ο άνθρωπος που αγαπά τον πόλεμο κατά τον Αριστοτέλη τα ίδια αυτά επίθετα ταιριάζουν στον ἄπολιν, τον άνθρωπο που ούτε συγγενείς έχει ή λογαριάζει, ούτε από νόμους ξέρει, ούτε σπιτικό έχει: όλα αυτά περιγράφουν έναν άνθρωπο που στο πρόσωπό του είναι φανερό μια διαστροφή της ανθρώπινης φύσης εκτός κι αν πρόκειται για ον που ξεπερνά — όπως ο θεός Άρης, ας πούμε — την ανθρώπινη φύση. Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης — το λέει ο ίδιος στη συνέχεια — θεωρεί τον ἄπολιν και τον άνθρωπο δίχως σοί δύο έννοιες ταυτόσημες, ή ότι η πρώτη είναι συνέπεια της δεύτερης.

στο παιχνίδι των πεσσών (:της ντάμας): Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε σε ποιον ακριβώς κανόνα του αγαπητού στους αρχαίους Έλληνες αυτού παιχνιδιού γίνεται αναφορά.

Θέματα για συζήτηση

1. Η άποψη ότι «η πόλη ανήκει στην κατηγορία των πραγμάτων που υπάρχουν εκ φύσεως» προβάλλεται ως το λογικό συμπέρασμα άλλων, προηγούμενων, παραδοχών. Προσπάθησε να αναπαραγάγεις — με δικά σου λόγια — τον συλλογισμό (ή τους συλλογισμούς) με τον οποίο (ή με τους οποίους) ο Αριστοτέλης κατέληξε στο συγκεκριμένο συμπέρασμα.

2. ο άνθρωπος είναι προορισμένος από τη φύση να ζει σε πόλη: Ποιο από τα δύο κατά τη γνώμη σου πρέπει να δεχτούμε ότι λέει στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης: α) ότι ο άνθρωπος είναι πολιτικὸν ζῷον ή β) ότι ο άνθρωπος είναι πολιτικὸν ζῷον «φύσει»: Εκτός αν υποστηρίξεις (με επιχειρήματα όμως από το κείμενο) ότι λέει και τα δύο.

Ο ανθρώπινος λόγος η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ζῶον πολιτικὸν

Είναι, νομίζω, φανερό γιατί ο άνθρωπος είναι πολιτικὸν ζῶον περισσότερο απ' ό,τι οι μέλισσες ή τα άλλα αγελαία ζώα: Όπως έχουμε ήδη πει πολλές φορές, η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και χωρίς αιτία. Ας προσέξουμε ύστερ' απ' αυτό ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που είναι εφοδιασμένο με την ικανότητα του λόγου. Η απλή φωνή δεν εκφράζει, ως γνωστόν, παρά μόνο τη λύπη και την ευχαρίστηση' γι' αυτό και υπάρχει σε όλα τα ζώα' η φύση τους έδωσε, πράγματι, όλη κι όλη αυτή την ικανότητα, να αντιλαμβάνονται το δυσάρεστο και το ευχάριστο και αυτά να τα κάνουν φανερά το ένα στο άλλο' του λόγου όμως ο προορισμός είναι να κάνει φανερό τι είναι ωφέλιμο και τι βλαβερό και, άρα, τι είναι δίκαιο και τι άδικο' αυτό είναι, πράγματι, που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα: μονάχα αυτός αντιλαμβάνεται το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο και όλα τα άλλα παρόμοια πράγματα — και, φυσικά, η συμμετοχή σε όλα αυτά είναι που κάνει την οικογένεια και την πόλη. Ώρα όμως να προσθέσουμε και κάτι άλλο στον λόγο μας: Στην τάξη της φύσης η πόλη προηγείται από την οικογένεια κι απ' τον καθένα μας ως άτομο' ο λόγος είναι ότι το όλον αναγκαστικά προηγείται του μέρους' πραγματικά, αν πάψει να υπάρχει το σώμα ως σύνολο, δεν θα υπάρχει πια ούτε πόδι ούτε χέρι παρά μόνο ως (ίδια) λέξη, όπως, ας πούμε, αν μιλούμε για πέτρινο χέρι (θα είναι, πράγματι, κάτι σαν αυτό, αν μια φορά πεθάνει): όλα τα πράγματα

είναι αυτό που λέμε ότι είναι, αν τα κρίνουμε με κριτήριο τη λειτουργία και τις ιδιότητές τους' από τη στιγμή, επομένως, που θα πάνε να έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά, δεν θα πρέπει πια να λέμε ότι είναι ό,τι ήταν πριν, αλλ' ότι απλώς εξακολουθούν να λέγονται ακόμη με την ίδια λέξη. Είναι φανερό λοιπόν α) ότι η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως, β) ότι προηγείται από το κάθε επιμέρους άτομο. Γιατί αν είναι αλήθεια ότι ο καθένας μας χωριστά δεν είναι αυτός, γίνεται λογικά φανερό ότι το κάθε μεμονωμένο άτομο θα βρεθεί στην ίδια ακριβώς κατάσταση που βρίσκονται, γενικά, τα μέρη προς το όλον' από την άλλη μεριά, ο άνθρωπος που δεν μπορεί να ζει μαζί με άλλους σε κοινότητα, ο άνθρωπος που λόγω αυτότητας αισθάνεται πως δεν του λείπει τίποτα, αυτός ο άνθρωπος δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο μέρος της πόλης — ένας τέτοιος όμως άνθρωπος είναι, τότε, ή ζώο ή θεός.

Ερμηνευτικά σχόλια

αγελαία ζώα: Σε ένα ζωολογικό του έργο ο Αριστοτέλης γράφει ότι πολιτικά (με μεταφορική, βέβαια, σημασία) είναι τα ζώα που αναλαμβάνουν και διεκπεραιώνουν όλα μαζί μια κοινή δραστηριότητα' ως πολιτικά ζώα μνημονεύει — εκτός από τον άνθρωπο — τη μέλισσα, τη σφήκα, το μυρμήγκι και τον γερανό.

η απλή φωνή: ο ήχος ή οι ήχοι που βγαίνουν από το στόμα, οι άναρθροι ήχοι.

και όλα τα άλλα παρόμοια πράγματα: λ.χ. το όσιο και το ανόσιο, το όμορφο και το άσχημο, κ.τ.λ. (ο λόγος, φυσικά, είναι γενικά για διάφορες αξίες και για τα αντίθετά τους).

μονάχα αυτός αντιλαμβάνεται το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο: Πρόσεξε τα ζεύγη εννοιών που αναφέρει στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης: είναι φανερό η κλιμάκωση από ένα κατώτερο, βιολογικό, επίπεδο προς ένα επίπεδο ανώτερο, ηθικό: ευχάριστο - δυσάρεστο, ωφέλιμο - βλαβερό, καλό - κακό, δίκαιο - άδικο. Για το τελευταίο — ύψιστο — ζευγάρι σημείωσε ότι ο Αριστοτέλης αποδεχόταν ανεπιφύλακτα την παλιά — παροιμιακή — αρχή: «έν δικαιοσύνη συλλήβδην πᾶσ' ἀρετὴ ἓνι».

η συμμετοχή σε όλα αυτά είναι που κάνει την οικογένεια και την πόλη: Και στον πλατωνικό Πρωταγόρα είδαμε πως η συμμετοχή όλων στην δίκην και στην αἰδῶ είναι όρος για την ύπαρξη της πόλης.

στην τάξη της φύσης: Προηγούμενο είναι, φυσικά, αυτό που τα άλλα το προϋποθέτουν: η ύπαρξη δηλ. του όλου αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη των μερών.

αν πάψει να υπάρχει το σώμα ως σύνολο: αν καταστραφεί, αν πεθάνει ολόκληρο το σώμα.

ἢ ζῶο ἢ θεός: Παροιμιακή φράση που λεγόταν με το νόημα: «κάτι κατώτερο ἢ κάτι ανώτερο από τη φύση του ανθρώπου».

Θέματα για συζήτηση

1. Προσπάθησε να εκθέσεις με δικά σου λόγια τις διδασκαλίες του Αριστοτέλη: α) ότι ο λόγος αποτελεί γνώρισμα του ανθρώπου, που τον ξεχωρίζει από τα άλλα ζώα, β) ότι στο γεγονός ότι ο άνθρωπος έχει, μόνος αυτός από τα άλλα ζώα, τον λόγο οφείλεται τελικά η δημιουργία πόλεων.

2. Ο Αριστοτέλης προσπαθεί στην ενότητα αυτή να αποδείξει α) ότι η τάση του ανθρώπου προς την πολιτικήν κοινωνίαν είναι μια τάση φυσική, β) ότι η τάση του αυτή είναι στη φύση προγενέστερη από τα επιμέρους ανθρώπινα όντα (ως άτομα και ως οικογένεια)· ότι, επομένως, όταν οι άνθρωποι δημιουργούσαν για πρώτη φορά την πόλη, απλώς έκαναν πραγματικότητα κάτι για το οποίο τους είχε ήδη προετοιμάσει (: τους προόριζε) η φύση. Ο λόγος του Αριστοτέλη μοιάζει στο σημείο αυτό να έχει τον χαρακτήρα μιας απάντησης, και μάλιστα επιθετικής, εναντίον αντίθετων απόψεων. Σημείωσε κάποιες διδασκαλίες των σοφιστών που θα μπορούσαν να είναι οι απόψεις εναντίον των οποίων στρέφεται εδώ επιθετικά ο Αριστοτέλης.

3. Τι, στην πραγματικότητα, προσπαθεί ο Αριστοτέλης να αποδείξει με τον λόγο του περί όλου και μερών; Με άλλα λόγια: Σε ποιο λογικό συμπέρασμα πιστεύει ότι θα μας οδηγήσει, άμα αποδείξει ότι τα μέρη προϋποθέτουν το όλον;

ΕΝΟΤΗΤΑ 14η (Α 2, 15-16)

Χωρίς αρετή και δικαιοσύνη ο άνθρωπος είναι το αγριότερο ζώο

Είναι φυσική λοιπόν η τάση του ανθρώπου να συνυπάρχει μαζί με άλλους σε μια τέτοια κοινωνία. Κι εκείνος όμως που πρώτος τη συγκρότησε, υπήρξε ένας από τους πιο μεγάλους ευεργέτες του ανθρώπου. Γιατί όπως ο άνθρωπος είναι το ανώτερο από όλα τα όντα όταν φτάνει στην τελειότητά του, έτσι όταν σπάζει τη σχέση του με τον νόμο και τη δικαιοσύνη γίνεται το χειρότερο από όλα. Δεν υπάρχει πιο ανυπόφορο και πιο ολέθριο πράγμα από την αδικία που διαθέτει όπλα. Ο άνθρωπος, από την άλλη, γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή, που όμως μπορεί να τα χρησιμοποιήσει εξ ολοκλήρου και για αντίθετους σκοπούς. Γι' αυτό ο δίχως αρετή άνθρωπος είναι από όλα τα όντα το πιο ανόσιο και το πιο άγριο, το χειρότερο από όλα στις ερωτικές απολαύσεις και στις απολαύσεις του φαγητού. Η δικαιοσύνη είναι στοιχείο συστατικό της πόλης' είναι αυτό που συγκρατεί την τάξη στην πολιτική κοινωνία.

Ερμηνευτικά σχόλια

τάση: Είδαμε τους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι επιθυμούν αυτό το είδος κοινωνίας. Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, πιστεύει ότι η κοινωνία των ανθρώπων υφίσταται όχι μόνο λόγω της χρησιμότητάς της' συχνά τονίζει ότι οι άνθρωποι «καὶ ὡς φίλοι κοινωνοῦσιν» και ότι «καὶ μηδὲν δεόμενοι τῆς παρ' ἀλλήλων βοηθείας οὐκ ἔλαττον ὀρέγονται τοῦ συζῆν».

όταν σπάζει... το χειρότερο απ' όλα: Η πολιτική οργάνωση συνεπάγεται υπέρβαση της πρωτόγονης κατάστασης. Ο Πλάτωνας κάνει λόγο για πολιτικὸν καὶ ἡμερον γένος και λέει ὅτι η «δίκη... ἡμέρωκεν τὰ ἀνθρώπινα».

Δεν υπάρχει πιο ανυπόφορο και πιο ολέθριο πράγμα από την αδικία που διαθέτει όπλα: Και αλλού ο Αριστοτέλης γράφει ὅτι ἕνας κακός ἄνθρωπος μπορεί να κάνει απείρως περισσότερα (μυριοπλάσια) κακά από ένα θηρίο.

ο ἄνθρωπος γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή: Τέτοια όπλα θα ήταν, λ.χ., τα φυσικά του πάθη ή ο λόγος, η γλώσσα.

Θέματα για συζήτηση

- 1. κι εκείνος όμως που πρώτος τη συγκρότησε: Ποιο νόημα αποκτά ύστερα από αυτή τη φράση η διδασκαλία του Αριστοτέλη ὅτι η πόλις ἦρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως;**
- 2. η δικαιοσύνη είναι στοιχείο συστατικό της πόλης: Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο για την ιδέα αυτή.**

Ο πολίτης είναι το συστατικό στοιχείο της πόλης

Τῷ περὶ πολιτείας ἐπισκοποῦντι, καὶ τίς ἐκάστη καὶ ποία τις, σχεδὸν πρώτη σκέψις περὶ πόλεως ἰδεῖν, τί ποτέ ἐστὶν ἡ πόλις. Νῦν γὰρ ἀμφισβητοῦσιν, οἱ μὲν φάσκοντες τὴν πόλιν πεπραχέναι τὴν πρᾶξιν, οἱ δ' οὐ τὴν πόλιν ἀλλὰ τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὸν τύραννον· τοῦ δὲ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὁρῶμεν τὴν πραγματείαν οὔσαν περὶ πόλιν, ἡ δὲ πολιτεία τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις. Ἐπεὶ δ' ἡ πόλις τῶν συγκειμένων, καθάπερ ἄλλο τι τῶν ὄλων μὲν συνεστώτων δ' ἐκ πολλῶν μορίων, δῆλον ὅτι πρότερον ὁ πολίτης ζητητέος· ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλῆθος ἐστίν. Ὡστε τίνα χρὴ καλεῖν πολίτην καὶ τίς ὁ πολίτης ἐστὶ σκεπτέον. Καὶ γὰρ ὁ πολίτης ἀμφισβητεῖται πολλάκις· οὐ γὰρ τὸν αὐτὸν ὁμολογοῦσι πάντες εἶναι πολίτην· ἔστι γὰρ τις ὃς ἐν δημοκρατία πολίτης ὢν ἐν ὀλιγαρχία πολλάκις οὐκ ἔστι πολίτης.

Λεξιλόγιο

ἐπισκοπῶ: εξετάζω, πραγματεύομαι, ασχολούμαι με

πολιτεία: τρόπος, σύστημα διακυβέρνησης —
σύνταγμα

τίς ἐκάστη καὶ ποία τις: ποια εἶναι ἡ φύση (= ἡ οὐσία)
καὶ ποια τὰ χαρακτηριστικά της κάθε επιμέρους
πολιτείας

πρῶτη σκέψις: πρώτο θέμα για διερεύνηση

νῦν ἀμφισβητοῦσιν: σήμερα υπάρχουν διαφορετικές
γνώμες πάνω σ' αυτό το θέμα

τὴν πράξιν: το τάδε συγκεκριμένο πράγμα, την τάδε συγκεκριμένη πράξη (οἱ μὲν φάσκοντες... πράξιν : ἄλλοι λένε ὅτι την τάδε συγκεκριμένη πράξη, το τάδε συγκεκριμένο πράγμα το ἔκανε ἡ πόλις)

τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὸν τύραννον : το ἰσχύον δηλαδή στην πόλη κατά τὴ συγκεκριμένη περίσταση κάθεστῶς, ἡ συγκεκριμένη "κυβέρνηση"

πραγματεία: δραστηριότητα

τάξις τις: ἕνας τρόπος διάταξης, οργάνωσης

τῶν συγκειμένων (ενν. ἐστὶ): ἀνήκει στην κατηγορία των σύνθετων πραγμάτων

καθάπερ ἄλλο τι... ἐκ πολλῶν μορίων: ὅπως ὅλα ἐκεῖνα τα πράγματα που το καθένα τους εἶναι ἕνα ὄλον, ἀποτελούμενο ὅμως ἀπὸ πολλά μέρη

πρότερον ὁ πολίτης ζητητέος: πρέπει πρῶτα να ψάξουμε να βρούμε τι εἶναι ὁ πολίτης

πλήθος: σύνολο

ὁ πολίτης ἀμφισβητεῖται πολλάκις: για τὴ λέξη πολίτης (= για τὸ περιεχόμενο τῆς λέξης πολίτης) διατυπώνονται πολλές φορές διαφορετικές μεταξύ τους γνώμες

οὐ τὸν αὐτὸν ὁμολογοῦσι πάντες εἶναι πολίτην: δεν ὑπάρχει μια γενικὴ συμφωνία για τὸ περιεχόμενο τῆς λέξης πολίτης

Ερμηνευτικά σχόλια

τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὸν τύραννον: Στο τρίτο βιβλίο των Ἱστοριῶν του Ὁουκυδίδης, μιλώντας για μια συγκεκριμένη διένεξη των Πλαταιέων και των Θηβαίων, παρουσιάζει τους πρώτους να κατηγοροῦν τους δεύτερους για τὸν "μηδισμό" τῆς πόλης τους κατά τους Περσικούς πολέμους και τους δεύτερους να ἀπαντοῦν στη βαριά αὐτὴ κατηγορία με τὴ φράση (§ 62): «δεν

ήταν η ξύμπασα πόλις που έπραξε τούτο, αλλά η δυναστεία ὀλίγων ἀνδρῶν που τότε εἶχε τὰ πράγματα (=που τότε εἶχε την εξουσία στην πόλη)».— Η "αμφισβήτηση" γίνεται πιο φανερή και πιο απτή, όταν κάποια στιγμή αλλάζει σε έναν τόπο το καθεστώς: σε τέτοιες περιστάσεις δεν είναι καθόλου σπάνιο το νέο καθεστώς να μην αναγνωρίζει ούτε τις συμφωνίες που είχε συνάψει το προηγούμενο καθεστώς. Η δικαιολογία-εξήγηση που προβάλλεται τότε είναι ότι «τις συμφωνίες δεν τις έκανε η πόλις — εμείς θα λέγαμε: το κράτος — αλλά ο συγκεκριμένος, κατά τη συγκεκριμένη εκείνη εποχή, φορέας της εξουσίας».

τάξις τις: Είναι φανερό ότι το πράγμα λέγεται κυρίως σε σχέση με την κατανομή της πολιτικής δύναμης. Αν, επομένως, θέλουμε να καταλάβουμε τον συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο οργάνωσης των πολιτών, πρέπει πρώτα να καταλάβουμε τι είναι η πόλις· πιο συγκεκριμένα: να καταλάβουμε τι είναι η πόλις, το κράτος, ανάλογα με το καθεστώς, τον τρόπο διακυβέρνησης που επικρατεί κάθε φορά.

οὐ γὰρ... πολίτην: Κριτήρια για την απόδοση της ιδιότητας του πολίτη μπορεί να ήταν, κατά περίπτωση, η καταγωγή, το εισόδημα, το είδος της απασχόλησης κ.ά.

Θέματα για συζήτηση

1. Για τρεις λόγους σκέφτεται ο Αριστοτέλης πως είναι ανάγκη να διερευνηθεί το θέμα τί ἔστιν ἡ πόλις. Πες με δικά σου λόγια τους τρεις αυτούς λόγους.
2. τοῦ δὲ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὀρῶμεν τὴν πραγματείαν οὔσαν περὶ πόλιν: Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης θέλει να πει ότι αν πρόκειται να καταλάβουμε και να εξηγήσουμε τον τρόπο δράσης

ενός πολιτικού, τις συγκεκριμένες δηλαδή ενέργειές του, πρέπει πρώτα να ξέρουμε τι είναι η πόλις (εμείς θα λέγαμε: το κράτος). Εσύ θυμήσου τώρα ότι οι πολιτικοί στις μέρες μας διακηρύσσουν ότι όλες τις πράξεις τους τις κάνουν για τον "λαό" ή εν ονόματι του "λαού". Τι ακριβώς θέλουν να πουν με αυτό;

3. Στις ενότητες 11-14 ο Αριστοτέλης, θέλοντας να καταλάβει ο ίδιος και να διδάξει ύστερα τους άλλους τι είναι η πόλις, εφάρμοσε μια μέθοδο διερεύνησης του θέματος, που εμείς θα τη λέγαμε γενετική, αφού στην πραγματικότητα τη βάση της έρευνας την αποτελούσε το ερώτημα «Πώς γεννήθηκε η πόλις;». Στην ενότητα 15 η διερεύνηση του θέματος γίνεται με την αναλυτική μέθοδο, αυτήν δηλαδή που προσπαθεί να βρει τα συστατικά στοιχεία ενός πράγματος, με την ελπίδα ότι, αν διακρίνει καθαρά και καταλάβει εκείνα, θα μπορέσει να έχει τον ορισμό και του πράγματος που δεν είναι παρά μια σύνθεση εκείνων. Μπορείς να φέρεις και άλλα παραδείγματα εφαρμογής των δύο αυτών μεθόδων έρευνας;

Ο πολίτης ορίζεται από τη συμμετοχή στην πολιτική και δικαστική εξουσία

Ὁ πολίτης οὐ τῷ οἰκεῖν που πολίτης ἐστίν (καὶ γὰρ μέτοικοι καὶ δοῦλοι κοινωνοῦσι τῆς οἰκήσεως), οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε καὶ δίκην ὑπέχουν καὶ δικάζεσθαι (τοῦτο γὰρ ὑπάρχει καὶ τοῖς ἀπὸ συμβόλων κοινωνοῦσιν)· ... πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχουν κρίσεως καὶ ἀρχῆς. ... Τίς μὲν οὖν ἐστὶν ὁ πολίτης, ἐκ τούτων φανερόν· ὧ γὰρ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς καὶ κριτικῆς, πολίτην ἤδη λέγομεν εἶναι ταύτης τῆς πόλεως, πόλιν δὲ τὸ τῶν τοιούτων πλῆθος ἰκανὸν πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς, ὡς ἀπλῶς εἶπεῖν.

Λεξιλόγιο

τῷ οἰκεῖν που: με κριτήριο το ὅτι ζει, το ὅτι εἶναι εγκαταστημένος σε ἕνα συγκεκριμένο τόπο
κοινωνοῦσι τῆς οἰκήσεως: μοιράζονται (ενν. με τους πολίτες) ἕνα κοινὸ τόπο (καὶ ὅμως αυτοὶ δὲν εἶναι πολίτες)

οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε...: αυτοὶ που (ἀπὸ ὅλα τα πολιτικά δικαιώματα) ἔχουν μόνο το δικαίωμα να...

δίκην ὑπέχω καὶ δικάζομαι: εμφανίζομαι στο δικαστήριο ως εναγόμενος καὶ ως ἐνάγων

καὶ τοῖς ἀπὸ συμβόλων κοινωνοῦσιν: καὶ σ' αυτοὺς που (ενν. μολονότι πολίτες ἄλλων πόλεων) ἔχουν το δικαίωμα αὐτὸ χάρι σε εἰδικές συμφωνίες (ενν. των πόλεων τους με τὴ συγκεκριμένη πόλη)

ἀπλῶς: με το πιο αυστηρὸ νόημα, με τὴν ακριβέστερη σημασία τῆς λέξης

κρίσεως: στις δικαστικές λειτουργίες

έξουσία: δυνατότητα

ἀρχὴ βουλευτική καὶ κριτική: πολιτική και δικαστική
ἐξουσία (το "πολιτική" με το νόημα του δικαιώματος
συμμετοχῆς στα ὅργανα ὅπου, με ανταλλαγή σκέψεων,
λαμβάνονται οι αποφάσεις, π.χ. στη βουλή, στην
ἐκκλησία του δήμου).

ἰκανόν: ικανοποιητικό, αρκετό

Ερμηνευτικά σχόλια

ἀπὸ συμβόλων: Αλλού στο ίδιο ἔργο ο Αριστοτέλης
αναφέρει το παράδειγμα των Τυρρηνῶν και των
Καρχηδονίων, που τους ἔνωσαν συμφωνίες ἐμπορικές
και στρατιωτικές, ἀλλὰ αυτό δεν ἦταν αρκετό για να
θεωρηθῶν ὅτι ανήκουν στην ἴδια πολιτική κοινωμία.

κρίσεως: Η συμμετοχή στις δικαστικές λειτουργίες είναι
ουσιώδες στοιχείο για τον ορισμό του πολίτη. Για τον
Πλάτωνα η μη συμμετοχή σ' αυτές ἰσοδυναμούσε με μη
συμμετοχή στο σύνολο των λειτουργιών της πόλης: «ὁ
γὰρ ἀκοινώνητος ὢν ἐξουσίας τοῦ συνδικάζειν ἡγεῖται
τὸ παράπαν τῆς πόλεως οὐ μέτοχος εἶναι».

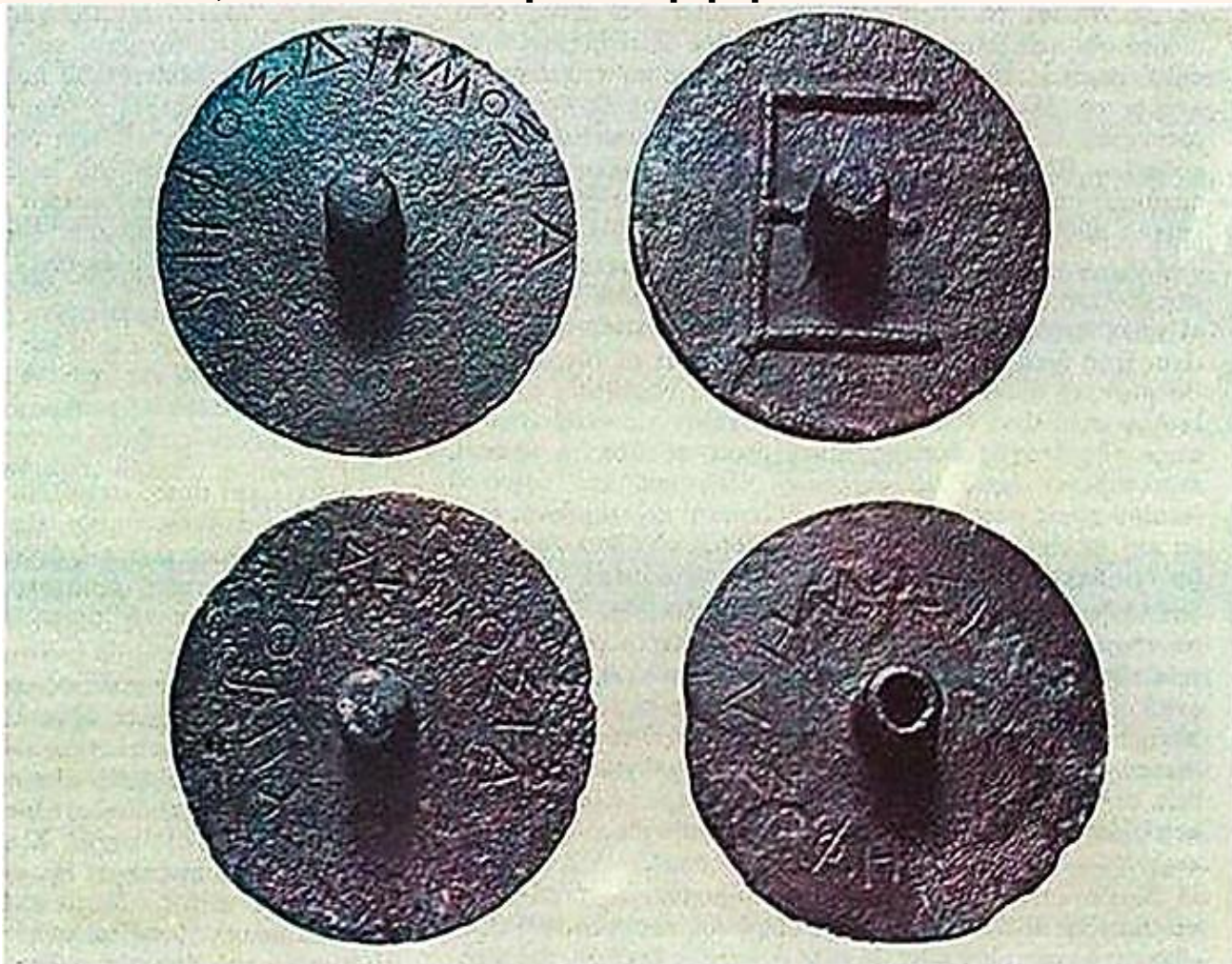
ἰκανόν: Σε ἄλλο σημείο των Πολιτικῶν του ο
Αριστοτέλης διδάσκει ὅτι «ἢ... πόλις πλῆθός ἐστιν οὐ τὸ
τυχόν ἀλλὰ πρὸς ζωὴν αὐτάρκες,... ἔάν δέ τι τυγχάνῃ
τούτων ἐκλείπον, ἀδύνατον ἀπλῶς αὐτάρκη τὴν
κοινωνίαν εἶναι ταύτην», κι εμεῖς ἔχουμε ἤδη δει ὅτι η
αὐτάρκεια της πόλης συνδέεται, κατὰ τον Αριστοτέλη,
με το εὖ ζῆν των πολιτῶν.

Θέματα για συζήτηση

1. οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε..: Αφού
πρῶτα προσέξεις ὅτι η λέξη δικαίων είναι σε
πληθυντικό ἀριθμό και ὅτι μετὰ το μετέχοντες δεν
υπάρχει κόμμα, προσπάθησε να ἐξηγήσεις γιατί σου

δόθηκε παραπάνω η συγκεκριμένη μετάφραση για τη φράση αυτή.

2. Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (δύο περίπου σελίδων) για τη σημασία που έχει το να μπορεί ο πολίτης να προσφεύγει στα δικαστήρια ως κατηγορός ή κατηγορούμενος προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του, το δίκιο του ή τα συμφέροντά του.

Τέσσερις δικαστικές ψήφοι με την επιγραφή «ψῆφος δημοσία». Η μορφή του άξονα της ψήφου καθόριζε την ετυμηγορία: ο συμπαγής σήμαινε αθώωση, ο κοίλος καταδίκη. Κάθε δικαστής κρατούσε την ψήφο, που εξέφραζε την ετυμηγορία του, ανάμεσα στον δείκτη και στον αντίχειρα (εξασφαλίζοντας έτσι μυστικότητα) και την έριχνε στο δοχείο που προοριζόταν γι' αυτόν τον σκοπό.

Τα ορθά πολιτεύματα και οι παρεκκλίσεις από αυτά

Ύστερα από όσα είπαμε δίνοντας όλες τις απαραίτητες εξηγήσεις για τα θέματα που μας απασχόλησαν, σειρά στη διερεύνησή μας έχει τώρα το θέμα των πολιτευμάτων, να δούμε πόσα είναι και ποια η φύση του καθενός τους. Και πρώτα, βέβαια, τα ορθά γιατί οι παρεκκλίσεις και οι διαστρεβλώσεις θα γίνουν φανερές μόλις θα έχουν καθοριστεί τα ορθά πολιτεύματα. Επειδή όταν λέμε "πολίτευμα" εννοούμε "αρχή, το σώμα δηλαδή που ασκεί τη διακυβέρνηση στην πόλη", και η "κυβέρνηση" είναι η ύψιστη αρχή στις πόλεις, αναγκαστικά η ύψιστη αρχή θα είναι ή ένα μόνο άτομο ή λίγα άτομα ή το σύνολο των πολιτών. Όταν λοιπόν ο ένας ή οι λίγοι ή το πλήθος ολόκληρο ασκούν την εξουσία για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, αυτά τα πολιτεύματα δεν μπορεί παρά να είναι ορθά όταν, αντίθετα, η εξουσία ασκείται για την εξυπηρέτηση του ιδιαίτερου συμφέροντος είτε του ενός είτε των λίγων είτε του πλήθους, τα πολιτεύματα αυτά είναι παρεκκλίσεις και διαστρεβλώσεις των ορθών. Γιατί ή το όνομα του πολίτη δεν πρέπει να δίνεται σε ανθρώπους που είναι κατά το πολίτευμα μέλη της πόλης (ενν. μια και δεν λαμβάνονται υπόψη τα δικαιώματά τους), ή (ενν. αν τους δίνεται το όνομα του πολίτη) πρέπει να έχουν το μερτικό τους στα πλεονεκτήματα που ανήκουν στα μέλη της πόλης. Συνηθίζουμε λοιπόν να ονομάζουμε: "βασιλεία" τη μοναρχία που αποβλέπει στο κοινό συμφέρον και "αριστοκρατία" το πολίτευμα στο οποίο τη διακυβέρνηση ασκούν λίγα (περισσότερα του ενός) άτομα (το όνομα οφείλεται είτε στο ότι κυβερνούν οι άριστοι είτε στο ότι ασκούν την εξουσία αποβλέποντας

σε ό,τι είναι άριστο για την πόλη και για τα μέλη της) όταν, τέλος, κυβερνά ο λαός αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον, αυτό το πολίτευμα (στα αρχαία ελληνικά: αυτή η πολιτεία) πήρε το όνομα "πολιτεία", μια λέξη που είναι κοινή για όλα τα πολιτεύματα (στα αρχαία ελληνικά: για όλες τις πολιτείες). ... Παρεκκλίσεις και διαστρεβλώσεις των πολιτευμάτων που αναφέραμε είναι: της βασιλείας η "τυραννία", της αριστοκρατίας η "ολιγαρχία", της πολιτείας η "δημοκρατία". Η τυραννία είναι, πράγματι, μια μοναρχία που υπηρετεί το συμφέρον του μονάρχη, η ολιγαρχία υπηρετεί το συμφέρον των πλουσίων και η δημοκρατία το συμφέρον των απόρων, κανένα όμως από τα πολιτεύματα αυτά δεν υπηρετεί το συμφέρον του συνόλου των πολιτών.

Ερμηνευτικά σχόλια

πρέπει να έχουν το μερτικό τους στα πλεονεκτήματα που ανήκουν στα μέλη της πόλης: Στα πλεονεκτήματα δηλαδή που εξασφαλίζουν την ευδαιμονία, η οποία είναι και το τέλος, ο σκοπός της πόλης.

κυβερνούν οι άριστοι: Οι άριστοι, όπως γράφει αλλού ο Αριστοτέλης, ορίζονται με βάση την παιδεία, τη μόρφωση που έχουν, η οποία είναι σύμφωνη με τον νόμο (ὑπὸ τοῦ νόμου κειμένη). Από την υπεροχή τους αυτή απορρέει και το γεγονός ότι ξεπερνούν σε αρετή τους άλλους πολίτες και αποβλέπουν στο κοινό καλό.

πολιτεία: Τον όρο πολιτεία τον βρίσκουμε στον 4ο αι. π.Χ. να χρησιμοποιείται και από άλλους συγγραφείς, ιδίως τους ρήτορες. Δηλώνονταν με αυτόν μη μοναρχικά πολιτεύματα και η θετική εκδοχή της δημοκρατίας. Εκτροπή αυτού του πολιτεύματος ήταν η εκδοχή της δημοκρατίας που απέβλεπε στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος μόνο των απόρων.

1. Με ποιο κριτήριο ονομάζονται από τον Αριστοτέλη κάποια πολιτεύματα "παρεκκλίσεις, διαστρεβλώσεις" (στα αρχαία Ελληνικά: παρεκβάσεις) κάποιων άλλων πολιτευμάτων, αυτών που χαρακτηρίζονται ορθά; Συμφωνείς με το κριτήριο αυτό; Αν ναι, γιατί; Αν όχι, γιατί; (Θα μπορούσατε να χωριστείτε, συμβατικά, μέσα στην τάξη σε δυο ομάδες – μια που να συμφωνεί με τον Αριστοτέλη και μια που να διαφωνεί — και να συζητήσετε.)

2. Όταν οι αρχαίοι Έλληνες ήθελαν να πουν "ο βασιλιάς των Περσών", συχνά έλεγαν "ο βασιλιάς" (= ο βασιλιάς)· το ίδιο, όταν έλεγαν "ο ποιητής" (= ο ποιητής), εννοούσαν τον Όμηρο, κι όταν έλεγαν "ο ρήτορας" (= ο ρήτορας), εννοούσαν τον Δημοσθένη. Τον εκφραστικό αυτό τρόπο τον λέμε "σχήμα κατεξοχήν" ("ο κατεξοχήν βασιλιάς", "ο κατεξοχήν ποιητής", "ο κατεξοχήν ρήτορας", κ.τ.λ.). Έτσι και στην περίπτωσή μας· ένα από τα πολιτεύματα πήρε το όνομα πολίτευμα (= το πολίτευμα). Τι συμπέρασμα δικαιούμαστε να βγάλουμε από τον τρόπο αυτό ονομασίας του συγκεκριμένου πολιτεύματος; Προσπάθησε επίσης να διακρίνεις στη σχετική αριστοτελική φράση αν ο Αριστοτέλης συμφωνεί ή διαφωνεί με το συγκεκριμένο όνομα — και βγάλε τότε και γι' αυτόν τα συμπεράσματά σου (στηρίξου κυρίως στις εκφράσεις συνηθίζουμε να ονομάζουμε... ~ πήρε το όνομα).

3. τυραννία: Συγκέντρωσε πληροφορίες για την αρχική σημασία της λέξης τύραννος και για τη σημασιακή της εξέλιξη στη συνέχεια.

4. Είδαμε τον ορισμό που έδωσε ο Αριστοτέλης για την πόλη· είδαμε επίσης το νόημα και τη σημασία που έδωσε στο πολίτευμα, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο κυβερνιέται μια πόλη. Προσπάθησε λοιπόν, με βάση τις διδασκαλίες του αυτές, να εξηγήσεις γιατί ο Αριστοτέλης ονόμασε ορθά κάποια πολιτεύματα και παρεκκλίσεις (από το ορθό) κάποια άλλα.

Πρέπει το πλήθος των πολιτών να ασκεί την πολιτική εξουσία;

Η άποψη ότι την εξουσία στην πόλη πρέπει μάλλον να την ασκεί το πλήθος παρά οι άριστοι που είναι λίγοι, νομίζω ότι μπορεί να συζητηθεί — με το νόημα ότι είναι μια άποψη που παρουσιάζει, βέβαια, κάποιες δυσκολίες, που περιέχει όμως ίσως και κάποια αλήθεια. Για το πλήθος μπορεί κανείς να πει τούτο: το κάθε επιμέρους άτομο μπορεί να μην είναι τίποτε το αξιόλογο, ενωμένοι όμως όλοι μαζί είναι ενδεχόμενο να είναι, όχι σαν άτομα αλλά σαν σύνολο, καλύτεροι από εκείνους — όπως ακριβώς τα δείπνα που γίνονται με τη συνεισφορά πολλών είναι καλύτερα από εκείνα που γίνονται με έξοδα ενός μόνο ανθρώπου. Πολλοί καθώς είναι, ο καθένας διαθέτει ένα μόριο αρετής και φρόνησης, και έτσι, ενωμένοι οι πολλοί γίνονται, κατά κάποιο τρόπο, ένας άνθρωπος με πολλά πόδια, με πολλά χέρια και με πολλές αισθήσεις — και με ανάλογη, βέβαια, αρετή και εξυπνάδα. Γι' αυτό και οι πολλοί είναι σε θέση να κρίνουν καλύτερα τα έργα της μουσικής και των ποιητών: ο ένας κρίνει ένα μέρος, ο άλλος ένα άλλο, και όλοι μαζί το σύνολο. Από την άλλη όμως μεριά, οι αξιόλογοι άνθρωποι είναι ανώτεροι από το κάθε επιμέρους άτομο ενός πλήθους, ακριβώς γιατί στο πρόσωπο τους συνενώνονται στοιχεία που εκεί είναι διάσπαρτα και χωριστά — έτσι δεν λέμε ότι συμβαίνει και στην περίπτωση των ωραίων και μη ωραίων ανθρώπων, των ζωγραφισμένων και αληθινών μορφών; Αν τα στοιχεία αυτά τα πάρουμε χωριστά, μπορούμε, βέβαια, τότε να πούμε ότι το τάδε

συγκεκριμένο άτομο έχει πιο όμορφο μάτι από το μάτι του ανθρώπου της ζωγραφιάς, ή ότι ένα άλλο άτομο έχει πιο όμορφο κάποιο άλλο μέλος του σώματος του.

Ερμηνευτικά σχόλια

το κάθε επιμέρους άτομο μπορεί να μην είναι τίποτε το αξιόλογο, όλοι όμως μαζί ενωμένοι...: Η ιδέα ήταν παλιά' ήδη ο Όμηρος, περι Ιλιάδας – γράφοντας (στη ραψωδία N της) μια φοβερή μάχη Αχαιών – Τρώων δίπλα στα καράβια, βάζει κάποια στιγμή στο στόμα του Ποσειδώνα την ακόλουθη φράση, με την οποία ο θεός θέλει να εμπυχώσει τον ήρωα Ιδομενέα (στ. 237): «κι οι πιο αχαμνοί, σαν πουν να σμίξουνε, κάτι θα κάνουν πάντα» («συμφορτή δ' ἀρετή πέλει ἀνδρῶν καὶ μάλα λυγρῶν»).

όχι σαν άτομα, αλλά σαν σύνολο: Θυμήσου τον ορισμό που έδωσε παραπάνω ο Αριστοτέλης για τον πολίτη (στην τελευταία παράγραφο της 16ης ενότητας): η συμμετοχή των πολιτών στην εκκλησία του δήμου και ο μεγάλος αριθμός των πολιτών – δικαστών έδειχνε καθαρά πως το σώμα των πολιτών θεωρούνταν στην Αθήνα ικανό να παίρνει αποφάσεις (χάρη στην "αθροιστικά" συσσωρευόμενη αρετή και φρόνηση).

οι πολλοί είναι σε θέση να κρίνουν καλύτερα...: Δεν ήταν αυτή η γνώμη του Σωκράτη και του Πλάτωνα: Ο Σωκράτης, σύμφωνα με όσα μας διηγείται ο βιογράφος των αρχαίων φιλοσόφων Διογένης ο Λαέρτιος (αρχές του 3ου αι. μ.Χ.), έλεγε πως η γνώμη μας για την αρετή δεν μπορεί τελικά να διαμορφώνεται με τον τρόπο με τον οποίο καταλήγουν στις αποφάσεις τους οι δικαστές' τέτοια θέματα, ήθελε να πει, είναι θέματα των ειδικών και όχι του πλήθους — μήπως και ο ίδιος δεν υπήρξε θύμα της "γνώμης" των πολλών;

Ο Πλάτωνας, από την άλλη, μίλησε στους Νόμους του για άμούσους βοὰς πλήθους και παραπονέθηκε, στο τέλος, ότι «τὰ θέατρα ἐξ ἀφώνων φωνήεντ' ἐγένοντο» (:«το κοινό του θεάτρου απέκτησε [δυστυχώς] φωνή, από άφωνο που ήταν πρώτα») και «άντι άριστοκρατίας... θεατροκρατία τις πονηρά γέγονεν». των ζωγραφισμένων και αληθινών μορφών: Συζητώντας κάποτε με τον ζωγράφο Παρράσιο ο Σωκράτης τον υποχρέωσε να παραδεχτεί ότι «δεν είναι και τόσο εύκολο να συναντήσεις άνθρωπο απεγάδιαστο σε όλα' γι' αυτό και οι ζωγράφοι παίρνουν από πολλούς ό,τι πιο όμορφο έχει ο καθένας τους, και έτσι κάνουν στις ζωγραφιές τους τα σώματα να φαίνονται όμορφα στο σύνολο τους». Είναι γνωστό για τον σπουδαίο ζωγράφο του 5ου αι. π.Χ. Ζεύξη ότι απέδωσε την ομορφιά της Ελένης με αυτόν τον τρόπο.

Θέματα για συζήτηση

1. Διατύπωσε με σύντομα δικά σου λόγια το θέμα που έρχεται για συζήτηση στην ενότητα αυτή και, στη συνέχεια, παρουσίασε τις δύο βασικές απόψεις που υποστηρίζονται εδώ σε σχέση με αυτό.
2. οι πολλοί είναι σε θέση να κρίνουν καλύτερα τα έργα της μουσικής και των ποιητών: Ποια περίπτωση γνωρίζεις που επαλήθευε στην πράξη τη γνώμη αυτή στην πόλη;
3. Προσπάθησε να εκθέσεις σ' ένα σύντομο γραπτό σου όσα λέγονται στο τέλος της ενότητας αυτής για τη σχέση μεταξύ πραγματικών όντων και της αναπαράστασής τους από την τέχνη, και ύστερα διατύπωσε το επιχείρημα που συνάγεται από την παρατήρηση αυτή για το πολιτικό θέμα που συζητείται εδώ.

Είδη δημοκρατίας

Πρώτο είδος δημοκρατίας είναι αυτή που παίρνει το όνομά της από την όσο γίνεται πιο πιστή εφαρμογή της αρχής της ισότητας. Η ισότητα, σύμφωνα με τον νόμο αυτής της δημοκρατίας, συνίσταται στο ότι οι φτωχοί δεν έχουν περισσότερα δικαιώματα και προνόμια από τους πλούσιους' σε καμιά περίπτωση οι δύο αυτές ομάδες δεν είναι κυρίαρχες η μια της άλλης: και οι δύο είναι όμοιες. Γιατί αν είναι αλήθεια αυτό που υποστηρίζουν μερικοί, πως η ελευθερία και η ισότητα υπάρχουν κατά κύριο λόγο στη δημοκρατία, αυτό θα ήταν έτσι στον μέγιστο δυνατό βαθμό εκεί όπου οι πολίτες — δίχως καμιά εξαίρεση — συμμετέχουν με τον ίδιο τρόπο στη διακυβέρνηση. Από τη στιγμή που ο λαός (ο δήμος) είναι η πλειοψηφία και οι αποφάσεις της πλειοψηφίας είναι αυτό που τελικά επικρατεί, το πολίτευμα αυτό δεν μπορεί παρά να είναι δημοκρατία. Αυτό λοιπόν είναι το πρώτο είδος δημοκρατίας. Ένα δεύτερο είδος είναι αυτό στο οποίο οι πολίτες καταλαμβάνουν τα αξιώματα με κριτήριο την περιουσία τους, εν πάση περιπτώσει χαμηλή' ο κανόνας είναι: όποιος αποκτά τα προβλεπόμενα οικονομικά μέσα, αποκτά το δικαίωμα να καταλαμβάνει αξιώματα' αν τα χάσει, χάνει αυτό το δικαίωμα. Μια τρίτη μορφή δημοκρατίας είναι αυτή στην οποία μπορούν να καταλαμβάνουν αξιώματα όλοι οι πολίτες που δεν έχουν κάποιο κώλυμα (αν είναι, λ.χ., υπόλογοι για κάτι), η υπέρτατη όμως αρχή είναι ο νόμος' μια άλλη μορφή είναι αυτή στην οποία μπορούν όλοι να καταλαμβάνουν αξιώματα αρκεί να είναι πολίτες, η υπέρτατη όμως αρχή

είναι ο νόμος. Μια άλλη μορφή δημοκρατίας είναι αυτή στην οποία ισχύουν όλα τα προηγούμενα, η υπέρτατη όμως αρχή είναι τώρα ο λαός, όχι ο νόμος' είναι η περίπτωση κατά την οποία τα ψηφίσματα έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τον νόμο' αυτό συμβαίνει όταν στην πόλη υπάρχουν και δρουν δημαγωγοί. Στις δημοκρατικές πόλεις που κυβερνιούνται κατά τον νόμο, δεν κάνει ποτέ την εμφάνισή του δημαγωγός, αλλ' είναι οι άριστοι πολίτες που έχουν την πρωτοκαθεδρία. Οι δημαγωγοί κάνουν την εμφάνισή τους εκεί όπου οι νόμοι δεν αποτελούν την υπέρτατη αρχή.

Ερμηνευτικά σχόλια

η ελευθερία και η ισότητα: Η ελευθερία είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, όχι μόνο με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό μπορεί κανείς να ζει ως βούλεται (γνώρισμα του δούλου είναι τὸ ζῆν μὴ ὡς βούλεται), αλλά και με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό τα αξιώματα προορίζονται για όλους τους πολίτες' γνώρισμα της ελευθερίας, λέει αλλού στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης, είναι τὸ ἐν μέρει (= με τη σειρά) ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν. Η ισότητα, πάλι, είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας με το νόημα ότι το δικαίωμα να καταλαμβάνουν αξιώματα στην πολιτεία το έχουν όλοι οι πολίτες ὁμοίως.

η υπέρτατη αρχή είναι ο νόμος: Κατά τον Πίνδαρο, τον ποιητή που ύμνησε τους νικητές στους μεγάλους πανελλήνιους αθλητικούς αγώνες (πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.), ο νόμος ήταν ὁ πάντων βασιλεύς, ενώ ο σοφιστής Ιππίας είχε καταλήξει στη διατύπωση ότι ο νόμος είναι τύραννος τῶν ἀνθρώπων. Διατυπώσεις όπως αυτές ήθελαν, βέβαια, να πουν ότι η δημοκρατία είναι πιο δυνατή εκεί όπου οι πολίτες φοβούνται τον

νόμο σαν "αφέντη τους και βασιλιά τους". Πρβλ. Θουκυδ. II 37 (Επιτάφιος), όπου η δημοκρατία συσχετίζεται με το κύρος των νόμων.

ψηφίσματα: αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου. Σε αντίθεση με τον νόμο, που είχε καθολική και μόνιμη ισχύ, το ψήφισμα είχε χαρακτήρα περιστασιακό και, επομένως, διατηρούσε την ισχύ του μόνο ως τη στιγμή που ένα άλλο ψήφισμα, αποτέλεσμα νέων περιστάσεων, ερχόταν να το αντικαταστήσει. Όχι σπάνια τα ψηφίσματα ήταν αντίθετα με τους νόμους της πόλης, η εκκλησία όμως του δήμου, λειτουργώντας ως απόλυτος μονάρχης, δεν δίσταζε να παίρνει τέτοιες αποφάσεις, ωσάν αυτή να ήταν υπεράνω του νόμου. Σ' αυτό παρασυρόταν συχνά από τους δημαγωγούς (βλ. επόμενο σχόλιο).

δημαγωγοί: Έκαναν την εμφάνισή τους στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή ύστερα από τον θάνατο του Περικλή (429 π.Χ.). Ήταν γέννημα της νέας αστικής τάξης που δημιουργήθηκε τότε στην Αθήνα με την ανάπτυξη του εμπορίου και της "βιομηχανίας". Έχοντας, συχνά, το χάρισμα του λόγου και, πάντως, δίχως επίσημες θέσεις στην πολιτεία και, άρα, δίχως συγκεκριμένες υποχρεώσεις, ασκούσαν μεγάλη επιρροή στον λαό προτείνοντας ευχάριστες στον πολύ κόσμο πολιτικές δίχως να έχουν την ευθύνη της υλοποίησής τους. Σχηματισμένη από το ουσιαστικό δῆμος (= λαός) και από το θέμα του ρήματος ἄγω (= οδηγώ) η λέξη είχε σε αρκετούς συγγραφείς τη σημασία του οδηγητή, του ηγέτη του λαού· γρήγορα όμως (ασφαλώς στην εποχή του Αριστοτέλη) πήρε αρνητικό περιεχόμενο, επειδή οι δημαγωγοί κατάντησαν απλώς να παρασέρνουν τον λαό. Ο Αριστοτέλης λέει αλλού στο ίδιο έργο ότι ο δημαγωγός είναι τοῦ δήμου κόλαξ, και κάνει λόγο για την ἀσέλγειαν των δημαγωγών.

Θέματα για συζήτηση

1. Κατάγραψε με δικά σου λόγια τις μορφές δημοκρατίας που απαριθμούνται εδώ.
2. Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο για την ισότητα και την ελευθερία ως χαρακτηριστικά της αθηναϊκής (και όχι μόνο) δημοκρατίας.
3. Σχολιάστε τη φράση: «Στις δημοκρατικές πόλεις που κυβερνιούνται κατά τον νόμο, δεν κάνει ποτέ την εμφάνισή του δημαγωγός».

Οι στόχοι της παιδείας

“Οτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν· τίς δ’ ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν. Νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται περὶ τῶν ἔργων. Οὐ γὰρ ταῦτ’ ἀπάντες ὑπολαμβάνουσι δεῖν μανθάνειν τοὺς νέους οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον, οὐδὲ φανερόν ποτερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος· ἔκ τε τῆς ἐμποδῶν παιδείας ταραχώδης ἢ σκέψις καὶ δῆλον οὐδὲν ποτερον ἀσκεῖν δεῖ τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ἢ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν ἢ τὰ περιττά (πάντα γὰρ εἴληφε ταῦτα κριτὰς τινας)· περὶ τε τῶν πρὸς ἀρετὴν οὐθέν ἐστὶν ὁμολογούμενον (καὶ γὰρ τὴν ἀρετὴν οὐ τὴν αὐτὴν εὐθύς πάντες τιμῶσιν, ὥστ’ εὐλόγως διαφέρονται καὶ πρὸς τὴν ἀσκησιν αὐτῆς). Ὅτι μὲν οὖν τὰ ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεσθαι τῶν χρησίμων, οὐκ ἄδηλον· ὅτι δὲ οὐ πάντα, διηρημένων τῶν τε ἐλευθερίων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθερίων φανερόν, καὶ ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσῃ τὸν μετέχοντα μὴ βάνουσον. Βάνουσον δ’ ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν διάνοιαν.

Λεξιλόγιο

ταύτην (=τὴν παιδείαν) κοινὴν ποιητέον: πρέπει να ορίσουμε η παιδεία να προσφέρεται από την πόλη (= από το κράτος), να έχει δημόσιο χαρακτήρα, άρα: να είναι ίδια για όλους.

τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία: ποιος θα πρέπει να είναι ο χαρακτήρας αυτής της παιδείας

δεῖ μὴ λανθάνειν: (τα δύο αυτά ερωτήματα) δεν πρέπει να διαφύγουν την προσοχή μας = οφείλουμε να τα σκεφτούμε

ἀμφισβητεῖται: υπάρχουν διαφορετικές απόψεις

περὶ τῶν ἔργων: ως προς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ως προς τη διδακτέα ύλη

οὐδὲ φανερόν ποτερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μάλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος: ούτε είναι φανερό αν η παιδεία πρέπει να έχει στόχο της τον νου (= την άσκηση και καλλιέργεια του νου) ή τον ηθικό χαρακτήρα (= τη διαμόρφωση ηθικού χαρακτήρα)

ἐκ τῆς ἐμποδῶν παιδείας ταραχώδης ἢ σκέψις: αν ξεκινήσουμε από την εκπαίδευση που παρέχεται σήμερα, η έρευνά μας θα βρεθεί αντιμέτωπη με μεγάλη σύγχυση.

τὰ περιττά: αυτά που απλώς προάγουν τη γνώση

πάντα εἴληφε ταῦτα κριτὰς τινας: όλες αυτές οι απόψεις έχουν βρει κάποιους υποστηρικτές

οὐθέν ἐστὶν ὁμολογούμενον: δεν υπάρχει καμιά απολύτως συμφωνία

οὐ τὴν αὐτὴν εὐθύς πάντες τιμῶσιν: καταρχήν δεν έχουν την ίδια ιδέα για την αρετή που τιμούν

εὐλόγως διαφέρονται καὶ πρὸς τὴν ἄσκησιν αὐτῆς: είναι φυσικό να υποστηρίζουν διαφορετικές γνώμες και ως προς την άσκησή της

διηρημένων τῶν τε ἐλευθερίων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθερίων: δεδομένου ότι οι ασχολίες διακρίνονται σ' αυτές που ταιριάζουν και σ' αυτές που δεν ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους

καὶ ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάνουσον: και ότι από τα χρήσιμα πράγματα τα παιδιά πρέπει να μαθαίνουν όσα

δεν κάνουν αυτόν που τα μαθαίνει βάνουσο (: αγροίκο, ευτελή, τιποτένιο)

ἔργον: ασχολία, απασχόληση

ἀπεργάζονται: κάνουν

χρήσεις: έργα

ἄχρηστον: άχρηστο, ακατάλληλο

Ερμηνευτικά σχόλια

περὶ παιδείας: Αξίζει να διαβάσουμε τι έγραψε ο Αριστοτέλης αμέσως πριν από το κείμενό του που περιλάβαμε στην ενότητα αυτή: «Κανείς, νομίζω, δεν έχει αμφιβολία ότι είναι υποχρέωση του νομοθέτη να ασχοληθεί πολύ σοβαρά με το θέμα της παιδείας των νέων' είναι κάτι που αν παραμεληθεί στις πόλεις, βλάπτει πριν απ' όλα το ίδιο το πολίτευμά τους, αφού οι νέοι πρέπει να παίρνουν μόρφωση ταιριαστή με το πολίτευμα της πόλης τους. ... Έπειτα, η κάθε τέχνη προϋποθέτει κάποια προπαιδεία και κάποια άσκηση, αν είναι να φτάσει κάποτε κανείς να κάνει τις εργασίες αυτής της τέχνης' το ίδιο όμως ισχύει και για τις πράξεις της αρετής. Καθώς, εξάλλου, οι πολίτες μιας πόλης έχουν να επιτελέσουν σαν σύνολο έναν σκοπό, είναι φανερό ότι και η παιδεία πρέπει να είναι μία και η ίδια για όλους, και η φροντίδα γι' αυτήν πρέπει να ανήκει στο δημόσιο και όχι να αφήνεται στην ατομική πρωτοβουλία, όπως γίνεται σήμερα, που ο κάθε γονιός φροντίζει ιδιωτικά τα παιδιά του, διδάσκοντάς τους τους κλάδους της γνώσης που ο ίδιος θεωρεί ενδεδειγμένους. Για την επίτευξη ενός στόχου που είναι κοινός για όλους, κοινή πρέπει να είναι και η άσκηση. Και, φυσικά, κανείς πολίτης δεν πρέπει να πιστεύει ότι ανήκει στον εαυτό του, αλλά, αντίθετα, ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη' ο καθένας δεν είναι παρά

ένα μόριο της πόλης, και η φροντίδα για το κάθε ξεχωριστό μόριο πρέπει να γίνεται σε απόλυτο συνταίριασμα με τη φροντίδα για το σύνολο. Από την άποψη αυτή μόνο επαίνους θα πρέπει να έχει κανείς να πει για τους Λακεδαιμονίους, που και μεγάλο ζήλο δείχνουν για την αγωγή των παιδιών τους και την αγωγή αυτή την κάνουν με ένα δημόσιο, κοινό για όλους σύστημα». οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον: Ἐνα παιδευτικό αγαθό χρήσιμο και για ηθικούς σκοπούς και για τη διαμόρφωση του ἀριστου βίου είναι π.χ. η μουσική, ὅπως μαθαίνουμε σε παρακάτω χωρίο των Πολιτικῶν («...οἰητέον πρὸς ἀρετὴν τι τείνειν τὴν μουσικὴν, ὡς δυναμένην... τὸ ἦθος ποιόν τι ποιεῖν, ἐθίζουσιν δύνασθαι χαίρειν ὀρθῶς, ἢ πρὸς διαγωγὴν τι συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν»).

τῆς ἐμποδῶν παιδείας: της παιδείας δηλ. με την οποία είμαστε καθημερινά σε επαφή, της παιδείας που ισχύει στην κοινωνία μας. Σ' ένα παρακάτω χωρίο αναφέρει ο Αριστοτέλης τι αποτελούσε συνήθως την παιδεία του καιρού του: α) ανάγνωση και γραφή, β) γυμναστική, γ) μουσική, και δ) (μερικές φορές) σχέδιο και ζωγραφική. (Ένας λόγος που δεν αναφέρει την αριθμητική είναι ίσως ότι στην Αθήνα αυτή διδασκόταν στο σπίτι και όχι στο σχολείο.) Για τα αντικείμενα (α) και (δ) λέει ο Αριστοτέλης ότι είναι χρήσιμα πρὸς τὸν βίον, για το (β) ότι συντελεί στην καλλιέργεια της ανδρείας, και για τη μουσική (γ), ὅπως είπαμε και προηγουμένως, ότι και χρησιμότητα για τη ζωή έχει και ηθική επίδραση στον άνθρωπο ασκεί.

καὶ γὰρ τὴν ἀρετὴν... τιμῶσιν: Την ίδια σκέψη είχε εκφράσει και ο Πλάτωνας: Αν δεν ξέρουμε καν τι είναι η αρετή, με ποιο τρόπο θα συμβουλέψουμε κάποιον πῶς να την κατακτήσει πιο εύκολα;

Θέματα για συζήτηση

1. Σε ένα έργο πολιτικής θεωρίας ο Αριστοτέλης το βρήκε φυσικό και αυτονόητο να συζητήσει θέματα παιδείας και εκπαίδευσης, και μάλιστα πολύ συγκεκριμένα, όπως είναι ο στόχος της εκπαίδευσης, ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας της, η διδακτέα ύλη, κ.τ.λ. Συμμερίζεσαι κι εσύ τη στάση αυτή του Αριστοτέλη; Δικαιολόγησε τη γνώμη σου.
2. Κάνε έναν όσο το δυνατό πληρέστερο κατάλογο των θεμάτων που θίγονται στο κείμενο του πρώτου ερμηνευτικού σχολίου της ενότητας αυτής.

- Σελ. 21, 117,189. Πρωτοκορινθιακό αγγείο σε μορφή κουκουβάγιας (7^{ος} αι. π.Χ.), Μουσείο Λούβρου.
- 86, 191. Κορινθιακό νόμισμα που απεικονίζει την Αθηνά (420-400 π.Χ.).
- 73, 163. Σκαλιστό διάζωμα (τέλη 6^{ου} αι. π.Χ.), Μουσείο Δελφών.
45. Γεωμετρικός κρατήρα, Μουσείο Θήρας.
59. Η Σφιγξ της Νάξου (περ. 560 π.Χ.), Μουσείο Δελφών.
79. Κύπελλο από τη Χίο (περ. 560 π.Χ.), Μουσείο Τοστρα.
131. Οινοχόη με μορφή γρύπα από την Αίγινα (αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.), Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.
170. Θηραϊκός γεωμετρικός αμφορέας, Μουσείο Θήρας.
206. Καρυάτιδα από τη νότια πρόσταση του Ερεχθείου (περ. 410 π.Χ.), Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Για την εικονογράφηση του βιβλίου αντλήσαμε υλικό από την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, για το οποίο ευχαριστούμε την Εκδοτική Αθηνών. Τον κώδικα CCC 112 των έργων του Αριστοτέλη μας τον διέθεσε το Κέντρο Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο θερμά ευχαριστούμε.